

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 54 (16512)

2002 чылдың
МАЙ 14,
вторник

Ат салган шагы 21.15
Садар өртөө 3 рубль.

Чазак Даргазының ажил-албаны

ЧӨӨН ЧҮКЧЕ ИЙИГИ ХААЛГА

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак май 8-те Эрзин кожунга албан чоруу кылгаш, Бай-Даг суурга школа, «Цагаан-Тологой» эрттирилге пунктузунун тудуунун чоруп турары-биле танышкан.

«Хандагайты» эрттирилге пунктузу ажилдап эгелээн соонда, республиканың даштыкы садыг-саарылгазы үш катап өскен. Ийги ындыг пункт чайның ортан үезинде ажылгалга кирер. Республиканың орукчулары Кызыл—Самагалдай—Эрзин аразының автооруун септеселип турар. Баш удур санаашкын езугаар алырга, Тываның даштыкы-экономиктиг саарылгазы 24 катап өзер. Мааңа эрттирилге пункттары улуг рольдуг. Моол тудугжулар Тываны, Моолду, Кыдатты харылзаштырар дээрбек автоорукту дүрген

тудуп турар.

Тывага автооруктарны хөйү тударга, Россияның Мурнуу-Чөөн Азияга геополитиктиг эрге-ажыктары улгадыр. Абаза — Ак-Довурак—Чадаана—Хандагайты аразының автооруунга федералдыг эрге-байдалды тыпсыр, оон улаштыр Улаангом — Копту аразының оруу-биле тутчу бээр.

Ш.Д. Ооржак ол-ла хүн Эрзин кожун чагыргазының даргазынга соңгуткан А.Комбунун дүжүлгеге саадаан езудалынга киришкен болгаш чедишкенини күззэн.

ЭКОНОМИКА ӨЗҮЛДЕЗИНИҢ ЭГЕЗИ

Ш.Д. Ооржак май 10-да республиканың тудуг комплекзиниң бүдүрүлгелериниң, яамыларның, комитеттерниң удуртукчулары-биле чөвүлел хурал эрттирген. Май айның ортан үезинге чедир ТР-ниң Чазаның чанынга Тудугжулар эвилелин тургузарын көргөн. Ол эвилел квартал санында тудуг материалдар өртектеринге маркетинг чорудар.

Тудуг ажылдары чүгле Кызылда эвес, харын кожуннарда дирлип эгелээн. Бөгүн Тываның тудуг индустриязынга 6 муң хире кижжи хаара туттунган. ТР-ниң инвестиция тудуг эргелелиниң дыннатканын езугаар алырга, адрестиг инвестиция программанын езугаар 60 чылын 108 объектини акшаландырар, аңаа 220,4 млн.рубльди бээр. Эрткен чылын 38 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажылгалга кирген болза, 60 чылын 40 муң дөрбелчин метр шөлдү ажылгалга кирер.

Кандыг-даа тудугнуң эң кол негелдези — төлевилел-смета документациязы болур. Ындыг документилерни чедир кылбаска, объектилерни тудар өртектер ийи-үш катап улгадыр. Төлевилээшкени болгаш архитектура талазы-биле аңгы доктаалды бо айның төнчүзүнде хүлээп алыр. Бир эвес хууда күш чедишпей барза, Красноярскиниң, Новосибирскиниң специалисттерин бо ажылга кириштирер. 20 объектиде 59 тудугларга төлевилел-смета документилерин кылып турар.

Чаа тууйбу заводунун, национал 5 кухнялыг Улуг-Хем кыдынга тудар ресторанның, Чагытайга туристичи комплекстин төлевилел-смета ажылдарын москвачылар чорудар. Делегей терминалдыг аэровокзалдың тудуун доозарынга база олар дузалажыр. Москваның болгаш Тываның аразында дугуржулганың ачызы ындыг. «Межпромбанк» ХАН чогуур документилерни кылып четтигиптер болза, 14 объектини тударынга дузалаар. Ш.Д. Ооржак тудугларны акшаландырарынга москвачыларның дузалаарына база чедип алган.

Хуралга кадрлар белеткелинче кичээнгейни угландырган. Бир эвес 1989 чылда дээди өөредилге черлеринге школар доозукчуларындан 179 кижжи өөренип кирген болза, бо чылын иштики болгаш даштыкы дээди өөредилге черлеринге 1000 доозукчу өөренип кирер. Тудуг комплекзин онза тежээлге тургузарын чугула деп санаан. Тудугну хөгжүдери-биле Чазак структуразынга өскерилге кылырын шийттирлээн.

А.ХОМУШКУ.

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының структуразының дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының ажыктыг структуразын тургузар сорулга-биле Тыва Республиканың Конституциязынга дүүштүр доктаадырым болза:

1. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының структуразын бадылаар (хошкан).

Айыткан структураны тургузар сорулга-биле:

а) дүжүрер черлер болза:

Чаргы чарар судьяларның ажыл-чорудулгазын организастаарын хандырар талазы-биле департамент;

Тыва Республиканың Национал политика, даштыкы экономиктиг болгаш девискээр харылзаалар яамызы;

Тыва Республиканың инвестиция тудуг эргелели;

Тываның чөпшээрел-бүрүткел палатазы.

б) тургузар черлер болза:

Тыва Республиканың Өнчү харылзаалар яамызы;

Тыва Республиканың Инновация болгаш инвестиция политиказының болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар яамызы, аңаа Тыва Республиканың дүжүп турар Национал политика, даштыкы экономиктиг болгаш девискээр харылзаалар яамызының эрге-хүлээлгелериниң чамдызын дамчыдып бээр;

Тыва Республиканың Бойдус ажылтал яамызы;

Тыва Республиканың күрүне чагыын эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитедин тургузар, аңаа Тыва Республиканың дүжүп турар инвестиция тудуг эргелелиниң эрге-хүлээлгелериниң чамдызын, Тываның дүшкен чөпшээрел-бүрүткел палатазының материал-техниктиг баазанын болгаш штаттыг единицаларын дамчыдып бээр.

в) эде тургузар черлер болза:

Тыва Республиканың Культура болгаш кино яамызын Тыва Республиканың Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызы кылдыр эде тургускаш, аңаа Тыва Республиканың дүшкен Национал политика, даштыкы экономиктиг болгаш девискээр харылзаалар яамызының эрге-хүлээлгелериниң чамдызын дамчыдып бээр;

Тыва Республиканың Одаар чүүл, энергетика болгаш транспорт яамызын Тыва Республиканың Энергетика, транспорт болгаш орук ажыл-агый яамызы кылдыр;

Тыва Республиканың эртем болгаш өөредилге херектериниң талазы-биле күрүне комитедин Кадр политиказының, эртем болгаш өөредилге черлериниң яамызы кылдыр;

Тыва Республиканың архитектура, тудуг болгаш чуртталга-коммунал комплекзиниң талазы-биле күрүне комитедин Тыва Республиканың Тудуг яамызы кылдыр эде тургузар, аңаа Тыва Республиканың дүшкен инвестиция тудуг эргелелиниң эрге-хүлээлгелериниң чамдызын дамчыдып бээр;

Тыва Республиканың Юстиция яамызын Тыва Республиканың Юстиция херектериниң талазы-биле яамызы кылдыр эде тургускаш, чаргы чарар судьяларның ажыл-чорудулгазын организастаарын хандырар талазы-биле дүшкен департаментиниң эрге-хүлээлгелерин дамчыдып бээр;

Тыва Республиканың сайгарлыкчы ажылды деткир талазы-биле комитедин Тыва Республиканың биче сайгарлыкчы ажылды хөгжүдөр болгаш деткир талазы-биле яамызы кылдыр;

Тыва Республиканың чуртталга-коммунал ажыл-агый департаментиниң Тыва Республиканың чуртталга-коммунал ажыл-агый реформазының талазы-биле күрүне комитеди кылдыр эде тургузар.

д) эде адаар черлер болза:

Тыва Республиканың Кадык камгалал, эм-таң болгаш техниктиг хандырылга яамызын Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы кылдыр;

Тыва Республиканың Садыг болгаш амыдырал хандырылга яамызын Тыва Республиканың Садыг, ус-тывыш болгаш амыдырал хандырылга яамызы кылдыр;

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал камгалал яамызын Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал-политика яамызы кылдыр;

Тыва Республиканың Парлалга, телерадиодамчыдылга болгаш массалыг информация чепсектериниң херектериниң талазы-биле күрүне комитедин Тыва Республиканың Парлалга, информация херектериниң талазы-биле күрүне комитеди кылдыр эде тургузар.

2. Тыва Республиканың Чазаның составын болгаш Тыва Республиканың Чазаның Чөвүлелин бадылаар (капсырылга 2).

3. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы 9 оралакчыларлыг, оон иштинде ийи бирги оралакчыларлыг болурун доктаадыр.

4. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының харылаар айтырыгларын федералдыг хоойлужудулгаларда, Тыва Республиканың Конституциясында болгаш Тыва Республиканың Хоойлуларында тода-

раткан Тыва Республиканың Чазаның бүрүн эргелеринге дүүштүр Тыва Республиканың Чазак Даргазы бадылаар дүрүмнер-биле доктаадыр.

5. Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязы 2002 чылдың май 20-ге чедир:

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының чаа болгаш эде тургустунган органнының дугайында дүрүмнери бадылаар дугайында саналды кириер, оларга дааскан чаа тодарадыг эрге-хүлээлгелерин болгаш сорулгаларын аңаа айтыр, а ол ышкаш ажылдакчыларның үстүү санын, шалыкын «2002 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың бадылаан Хоойлузунга, лимиттеринге дүүштүр көөр;

Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгаларында дүүштүр доктааткан хуусаада дүжүрер ажылдарны чорударын, хосталган ажылдакчыларга чигелделер болгаш компенсациялар бээрин хандырар;

Бо Чарлыктың үнгенинге холбаштыр «2002 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер кириери-биле Тыва Республиканың хоойлу төлевилелин Тыва Республиканың Улуг Хуралыга чугаалажып көөрү-биле кириер.

6. Дараазында Чарлыктарны күш чок болган деп санаар:

«Күүсекчи эрге-чагырга органнының системазының дугайында» Тыва Республиканың Президентизиниң 1997 чылдың май 27-де Чарлыгы;

«Тыва Республиканың Чазак структуразының дугайында» Тыва Республиканың Президентизиниң 1997 чылдың июнь 6-да Чарлыгы;

«Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга структуразының дугайында» Тыва Республиканың Президентизиниң 1999 чылдың июль 8-те №487 Чарлыгы, Тыва Республиканың Президентизиниң 2000 чылдың август 24-те №745 Чарлыгында кириген өскерилгелери болгаш немелделери-биле кады.

7. Бо Чарлык ону албан-езу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур болгаш Тыва Республиканы эргелеп-башкарар схеманы тодарадыр таарыштырылга айтырымының талазы-биле Тыва Республиканың Хоойлузу күштүг болгуже күштүг болур.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫ Ш.ООРЖАК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КҮҮСЕКЧИ ЭРГЕ-ЧАГЫРГА ОРГАННАРЫНЫҢ СТРУКТУРАЗЫ

I. Тыва Республиканың Чазак
II. Тыва Республиканың яамылары:
 Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы
 Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы
 Тыва Республиканың Эт-хөреңги харылзааларының яамызы
 Тыва Республиканың Инновация, инвестиция политиказының болгаш даштыкы-экономика харылзаалар яамызы
 Тыва Республиканың Кадр политиказының, эртем болгаш өөредилге черлериниң яамызы
 Тыва Республиканың Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызы
 Тыва Республиканың Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызы
 Тыва Республиканың Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар херектериниң талазы-биле яамызы
 Тыва Республиканың Биче сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөр болгаш деткир талазы-биле яамызы
 Тыва Республиканың Тудуг яамызы
 Тыва Республиканың Бойдус ажылгалам яамызы
 Тыва Республиканың Улетпүр яамызы
 Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аыш-чем яамызы
 Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал-политика яамызы
 Тыва Республиканың Садыг, чоннуң ус-шевер болгаш амыдырал хандырылга яамызы
 Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы
 Тыва Республиканың Энергетика, транспорт болгаш орук ажыл-агый яамызы
 Тыва Республиканың Экономика яамызы

Капсырылга 1
 Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2002 чылдың май 13-те №14 Чарлыгы-биле **БАДЫЛААН**
 Тыва Республиканың Юстиция херектериниң талазы-биле яамызы
III. Тыва Республиканың күрүне комитеттери:
 Тыва Республиканың Чуртталга-коммунал ажыл-агыйының реформаының талазы-биле күрүне комитеди
 Тыва Республиканың Аныяктар херектериниң талазы-биле күрүне комитеди
 Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитеди
 Тыва Республиканың Күрүне чагыын эргелеп-башкараар талазы-биле күрүне комитеди
 Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитеди
 Тыва Республиканың Арага продукциязынга күрүне монополиязын хандыраар талазы-биле күрүне комитеди
IV. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының өске-даа органнары:
 Тыва Республиканың Күрүнең архив албаны
 Тыва Республиканың Чазаның Боду чоруур машиналарның болгаш техниканың өске-даа хевирлериниң техниктиг байдалы дээш хайгаарал талазы-биле күрүне инспекциязы
 Тыва Республиканың Фармацевтика ажыл-чорудулгазының талазы-биле комитеди
 Тыва Республиканың Россия Федерациязының Президентизиниң чанында Доктаамал төлээ чери
 Тыва Республиканың Регионал энергетика комиссиязы
 Тыва Республиканың Хамааты байдалының актылар бижидилге эргелели
 Юстиция шимчeves эт-хөреңгиге эргелерни болгаш оларның-биле дугуржулгаларны бүрүткээр талазы-биле албан чери

Капсырылга 2

Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2002 чылдың май 13-те №14 Чарлыгы-биле **БАДЫЛААН**

Тыва Республиканың Чазак составы Тыва Республиканың Чазак Чөвүлели:

Тыва Республиканың Чазак Даргазы
 Тыва Республиканың Чазак Даргазының Улус ажыл-агыйының ажыл-чорудулгазын таарыштырып башкараар болгаш оперативтиг айтырыл-лар талазы-биле бирги оралакчызы
 Тыва Республиканың Чазак Даргазының Экономикатиг политика болгаш перспективтиг хөгжүлдө талазы-биле бирги оралакчызы — Тыва Республиканың Инновация, инвестиция политиказының болгаш даштыкы экономика харылзаалар сайыды
 Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчылары
 Тыва Республиканың Чазак Аппарадының удуртукчузу — Тыва Республиканың сайыды
 Тыва Республиканың экономика сайыды
 Россия Банкызының Тыва Республикада Национал банкызының даргазы
Чазак кежигүннери:
 Тыва Республиканың иштики херектер сайыды
 Тыва Республиканың кадык камгалал сайыды
 Тыва Республиканың эт-хөреңги харылзааларының сайыды
 Тыва Республиканың культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле сайыды
 Тыва Республиканың ниити болгаш профессионал өөредилге сайыды
 Тыва Республиканың хамааты камгалал херектериниң болгаш онза байдалдар талазы-биле сайыды
 Тыва Республиканың биче сайгарлыкчы

чорукту хөгжүдөр болгаш деткир талазы-биле сайыды
 Тыва Республиканың бойдус ажылгаланың сайыды
 Тыва Республиканың улетпүр сайыды
 Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый болгаш аыш-чем сайыды
 Тыва Республиканың садыг, ус-шевер болгаш чоннуң амыдырал хандырылгазының сайыды
 Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал-политика сайыды
 Тыва Республиканың энергетика, транспорт болгаш орук ажыл-агыйының сайыды
 Тыва Республиканың юстиция херектериниң талазы-биле сайыды
 Тыва Республиканың Чуртталга-коммунал ажыл-агыйының реформаының талазы-биле күрүне комитединиң даргазы
 Тыва Республиканың аныяктар херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазы
 Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитединиң даргазы
 Тыва Республиканың Күрүне чагыын эргелеп-башкараар талазы-биле күрүне комитединиң даргазы
 Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң даргазы
 Тыва Республиканың Арага продукциязынга күрүне монополиязын хандыраар талазы-биле күрүне комитединиң даргазы
 Күрүне эрге-чагыргазының өске-даа органна-рының удуртукчулары (Тыва Республиканың Чазак Даргазының шийтпирин езугаар)

Улуг Хуралче Россияның СПС партиязының Тывада регионалдыг салбыры 55 кордакчыны деткип бүрүткээн. 44 кижин — Хоойлужудулга Палатазынче, 11 кижин — Төлээлекчилер Палатазынче. Ортун назынывыс — 33 хар. Эртем-билтивис — дээди. Үзел-бодальвыс — чагыс аай, демниг, куштут бөлүк бис.

♦ **Чазак даргазынга төлептиг, чаартыкчы соруктуг оппозиция бооп шыдаар бис.**

♦ **Хоорайның акшаландырышкынын чедер кылдыр болгаш үезинде хандыраарын даандышыс.**

НАШЕ ДЕЛО ПРАВОЕ! ХЕРЭЭВИС — ЧӨПТҮГ!

"Союз Правых Сил" деп каан кандидатты демдегле.
 (Халас парлаан).

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазынга Кочетовтун №21 сонгулда округундан депутатка кандидат **Евгения Дмитриевна ПАЛАТАР** үезинде Кызыл хоорайга төрүттүнген, медреселдиг бүгү амьдыралын уруглар кижизидилгезинге бараалгаткан. Чээни Полианың өлгөн ажыг-шүжүү депутатка кандидат болурунче албадапкан.
 Кем-херек уржуктарынга өбүлө бүрүзү таваржып турар болганда, ындыг үлүгедилерни **доктадыр** хемчеглерни алыр мен.
 Маңа мээң дуржулгам аңаа четчир.
 (Халас парлаан).

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазынга Кызыл хоорайның Лопсанчап № 43 сонгулда округундан депутатка кандидат **Наталья Викторовна АРТЕМЬЕВА**.
 1989 чылдан бээр Кызылдың 9 дугаар школазында ажылдап турар. 1992 чылдан эгелеп ол-ла школада директорнуң эртем талазы-биле оралакчызы. Улуг Хуралдың ийги чыгыжының кежигүнүнге сонгулдуп чораан. "Ыбор народа" деп Чазактың ажылын деткээн шимчээш-кинниң идепкейлиг кижикчи.
 (Халас парлаан).

ДЫҢНАДЫГ

Улуг-Хем кожунунуң девискээр сонгулда комиссиязының кежигүннериниң бүрүн эргелерин хуусаа бетинде дүжүргени-биле холбаштыр Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязы сонгулда каттыжышкыннарынга, сонгулда блоктарында, хөй-ниити каттыжышкыннарынга, чурттап, өөренип, албан-хаап, ажылдап турар черлериниң айы-биле сонгукчуларга Улуг-Хем кожунунуң девискээр сонгулда комиссиязының (комиссияның 4 кежигүнү) немелде хевирлээшкениниң эгелээниниң дугайында дыңнадып тур.
 Боттарының санал-оналдарын Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязынга **2002 чылдың май 17-де 17 шапка чедир** кирип болур. Адреси: Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18, каб.210.
Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязы.

Кысказы-биле

команда, стол теннининге Тимур Кызыл-оол шылгараан.

КИДИН ТҮЛҮК

ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызында "Чединмес чорукту болдурбас" деп программа-биле ажыл кидин түлүк чоруп турар.

Республиканың кожунуң бүрүндө ажылдавайн турарларның болгаш чединмес өг-бүлелерниң санын тургускаш, 3013 га черге тараа тарырынга 597 тонна тараа, 221 га черге — 539 тонна картофель, 106 га черге — 91 тонна ногаа үрезиннери негеттинип турарын илереткен.

Айлаң ДАРЖАА.

ДЕМНИГ

Каа-Хем кожунунуң спорт-комитединиң даргазы Алдай-оол Сергеевич Аралтан дыштаныр болгаш байырлал хүннеринде маргылдааларны доктаамал эртирип турар. Май байырлалдары база Сарыг-Сепке солун эрткен.
 Хол бөмбүүнге болган маргылдаага эр улус аразында Сарыг-Септин аныяктар командазы биле херээжен улус аразында уругларның спорт школазының командазы тиилээн. "Эң эки ойнакчы" деп шаңналга Ренат Долгар, Инна Сарыг-оол, "Эң эки камгалакчы" деп атка Тайгана Ензак төлептиг болганнар.
 Минифутболга "Колос" деп

ТӨЛЕПТИГЛЕРНИ ШИЛИИР

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталарының депутаттарының сонгулдалары 2002 чылдың июнь 2-де болуп эртерин билир бис. Бо дээрге республиканың амыдыралында улуг ужурудузальг политиктиг компания болур. Амгы үеде бистин республикада тургустунган кол сорулга — тыва күрүне тургузуун бьжыглап хөгжүдери, тус черниң бот-башкарылгазының ужурудузаны болгаш ролун бедидери, идепкейлиг хамааты ниитилелди тургузары болуп турар. Ону шийтпирлээринге ам

тургустунар ТР-ниң Улуг Хуралы улуг ролду ойнаар.
 ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынга доктаамал үндезинге ажылдаар 32 депутатты, Төлээлекчилер палатазынга 130 депутатты ам эртер сонгулдаларда сонгуп алыр ужурулу бис. Депутаттарга кордакчыларны чоокта чаа бүрүткээн. Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының берген документилерин езугаар алырга, Хоойлужудулга палатазынга 182 кордакчыны, Төлээлекчилер палатазынга 531 кордакчыны бүрүткээн болуп турар. Моон алгаш көөрге, депутат

болур дээн күзелдиглерниң саны кончуг хөй болуп турардыр. Бир округка онааштыр ортумаа-биле алырга, 4-5 кордакчы четкен.
 Бо хүннерде ТР-ниң Улуг Хуралының кайы-даа палатазының депутаттарының кандидаттары сонгукчулар ортунда суртаал ажылын чорудуп турар. Солуннарда, радио, телевиденинде кордакчылар боттарының дугайында материалдарны берип, дамчыдылгаларда кижип эгелээн.
 Кайы-даа округтун сонгукчуларында депутаттарга кордакчыларның фамилиязы, ады, адазының ады билдингир,

оларның дыка хөйүн таньыр, канчаар ажылдап чораанын, моон сонгаар күрүнеге, чонга ажыктыг чүнү кылып шыдаар арга-шинектиин билир. Ындыг болганда, кордакчыларның иштинден эң-не төлептиг кижилерни депутатка сонгуп алыры чүгүле сонгукчунуң мерген угаанындан, шын шилилгезинден кол хамааржыр. Тыва Республиканың Чазаның чорудуп турар ажыл-чорудулгазын бүрүнү-биле деткир, билин шыырак, ажыл-агый айтырыгларын ханы билер, төрөл чону дээш сагыш салып чоруур кижилерни депутатка шилип, сонгуп алырынче

сонгукчуларны Тыва Республиканың Чазаның деткир "Чоннуң шилилгези" деп шимчээшкениниң эгелекчи бөлүү кыйгырган. Ону сонгукчу бүрүзү кичээнге алыр ужурулу.
 2002 чылдың май 19-та Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Тожу кожунуң чагыргаларының даргаларының катап сонгулдалары болуп эртер. Оларның ужурудузаны база-ла улуг. Ынчангаш сонгукчулар бадылаашкына шупту киржир, үстүнде адаан кожуннарның социал-экономиказын хөгжүдүп шыдаар, чонунга бердинген даргаларны сонгуп алыр хүлээлгелиг.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадынга кандидат Валерий Николаевич ИРГИТ

Хуралында санажылга болгаш хыналда комиссиязының даргазы бооп ажылдап турар.

Өг-бүлелиг, ийи ажы-төлдүг.

Валерий Николаевич Иргит дээш үнүңерни бээриңерни кыйгырдывыс!

Деткичи бөлүк.
(Халас парлаан).

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутадынга кандидаттар

Валерий Александрович Муромцев 1952 чылдың июнь 11-де Кемерово областың Ленинск-Кузнецк хоорайына төрүттүнген. Өг-бүлелиг, ийи кыстың адазы, бичии уйнукут.

1976 чылда Кузбасстың политехниктиг институтунун дээди эртемниг автооруктар, көвүрүглер болгаш аэродромнар инженер-тудугжузу бооп дооскан.

РФ-тиң "Хүндүлүг орукчузу" аттын эдилекчизи, ТР-ниң Президентизиниң Хүндүлел бижиктери-биле чангыс эвес удаа шаңнаткан. 1990-1996 чылдарда ТР-ниң Дээди Советиниң депутадынга сонгуттуруп чораан. Бодунуң күш-ажылын Тываның орук черинге 1978 чылдан прорабтап эгелээш, Тываның автоорук эргелелиниң кол инженеринге четкен. Ол үеде Чадаана — Хандагайты, Кызыл — Ак-Довурак, Абакан — Кызыл (ояр оруктар Арадан — Шивилиг, Веселый Косогор). Улуг, биче Енисей кежилдир көвүрүглер, кожуун төвү Тээли — Хандагайты, чаа Чаа-Хөл болгаш өске-даа хоорай, суурлар аразында оруктарны

чазалыг оруктаарына бодунуң үлүг-хуузун кирип чораан.

Амгы үеде Тыва Автооруктар эргелелиниң күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези Тыва автосервистин даргазы бооп ажылдап турар.

Программаның углангышкыны: **бот-камгалалы, шынчы чорук болгаш сайгарылга дээш.**

(Төлээни).

Эрес-оол Ооржакович ХААЖЫК

Ха-дунма чонум! Меңээ ямбы-хүндүнүң-даа, ажык-кончааның-даа херээ чок. Чонум, Силер дээш ажылдаксаан, Силерге бараан болуксаан күзелим-дир. Чонунун эрге-ажыы дээш туржуру эң-не хүндүлүг, ыдыктыг үле деп билип чоруур мен.

Кызыл-мажалыкчылар, төрөөн чонум, Силерниң мерген угааныңарга, бедик сарылыңарга, күштүг деткимченерге идегеп, бодунарның эрге-ажыңарны Улуг Хуралга төлээлээрин меңээ чөпшээрер, үнүңерни мен дээш бээриңерге улуу-биле ынанып, бүзүрөп артым.

Хүндүлел-биле Эрес-оол Хаажык.
(Халас парлаан).

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадынга кандидаттарның аразына "Шын" солунга парлаалга шөлүнүң хуваалдазын езугаар жеребьевказының май 4-те протоколундан ушта бижилге

Май 16-да парладыр кандидаттар:

1. Монгуш Даваа Дүүштеевич, 15 дугаар сонгулда округу.	6. Чаш-оол Артур Кызыл-оолович, 29 дугаар сонгулда округу.	10. Гостева Галина Ивановна, 4 дугаар сонгулда округу.	15. Юдин Игорь Петрович, 8 дугаар сонгулда округу.
2. Куулар Эрес-оол Борбак-оолович, 31 дугаар сонгулда округу.	7. Куржупей Кушкаш Маадыевна, 22 дугаар сонгулда округу.	11. Каражикспай Эмма Чадамбаевна, 10 дугаар сонгулда округу.	16. Атаманова Галина Ивановна, 11 дугаар сонгулда округу.
3. Монгуш Наталья Мергеновна, 15 дугаар сонгулда округу.	8. Монгуш Александр Оолашович, 22 дугаар сонгулда округу.	12. Лебедев Юрий Александрович, 7 дугаар сонгулда округу.	17. Клюев Вячеслав Борисович, 18 дугаар сонгулда округу.
4. Кара-оол Юрий Валерьевич, 31 дугаар сонгулда округу.	9. Сарыглар Людмила Кыргысовна, 16 дугаар сонгулда округу.	13. Наксыл Эдуард Таж-оолович, 9 дугаар сонгулда округу.	18. Ондар Алектинна Кадыр-ооловна, 19 дугаар сонгулда округу.
5. Монгуш Тамара Туковна, 25 дугаар сонгулда округу.		14. Тунев Виктор Николаевич, 7 дугаар сонгулда округу.	

Май 18-те парладыр кандидаттар:

1. Мижит-Доржу Александр Григорьевич, 1 дугаар сонгулда округу.	6. Оюн Сергей Тынтыкович, 31 дугаар сонгулда округу.	10. Пюрюна Виктор Кууларович, 30 дугаар сонгулда округу.	15. Новиков Александр Сергеевич, 3 дугаар сонгулда округу.
2. Оюн Татьяна Бимбуевна, 31 дугаар сонгулда округу.	7. Монгуш Валентина Сергеевна, 24 дугаар сонгулда округу.	11. Доржу Зоя Юрьевна, 3 дугаар сонгулда округу.	16. Салчак Екатерина Даш-ооловна, 11 дугаар сонгулда округу.
3. Араптан Татьяна Дашовна, 17 дугаар сонгулда округу.	8. Зданис Михаил Иванович, 24 дугаар сонгулда округу.	12. Конвиз Сергей Семенович, 2 дугаар сонгулда округу.	17. Лифанова Эльвира Сергеевна, 5 дугаар сонгулда округу.
4. Сандан Маадыр-оол Монгушевич, 23 дугаар сонгулда округу.	9. Багай-оол Владимир Баринович, 25 дугаар сонгулда округу.	13. Кол Ак-оол Серендолович, 27 дугаар сонгулда округу.	18. Кузин Виктор Викторович, 4 дугаар сонгулда округу.
5. Анисимов Андрей Петрович, 14 дугаар сонгулда округу.		14. Ульянов Александр Викторович, 2 дугаар сонгулда округу.	

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутадынга кандидаттарның аразына "Шын" солунга парлаалга шөлүнүң хуваалдазының май 5-те жеребьевка езугаар протоколундан ушта бижилге

Май 16-да парладыр кандидаттар:

1. Сүге Сарыг-оол Кара-Салович, 47 дугаар сонгулда округу.	14. Монгуш Олег Белек-оолович, 63 дугаар сонгулда округу.	26. Афанасьева Ирина Борисовна, 28 дугаар сонгулда округу.	38. Брокерт Елена Сергеевна, 36 дугаар сонгулда округу.
2. Сарыглар Владимир Өктеко-оолович, 58 дугаар сонгулда округу.	15. Никонов Сергей Викторович, 6 дугаар сонгулда округу.	27. Олчанмай Мөнгүн-оол Дашович, 120 дугаар сонгулда округу.	39. Лавейкин Александр Владимирович, 9 дугаар сонгулда округу.
3. Сарыгбай Орлан Эвитович, 68 дугаар сонгулда округу.	16. Пала Антон Дмитриевич, 12 дугаар сонгулда округу.	28. Дугур Седеней Бараанович, 111 дугаар сонгулда округу.	40. Киселев Александр Александрович, 23 дугаар сонгулда округу.
4. Хертөк Хүлер-оол Оданович, 53 дугаар сонгулда округу.	17. Сермавкин Владимир Афанасьевич, 23 дугаар сонгулда округу.	29. Хертөк Маадын-оол Маткар-оолович, 110 дугаар сонгулда округу.	41. Косных Сергей Михайлович, 1 дугаар сонгулда округу.
5. Ондар Данзын-оол Чалзыпович, 98 дугаар сонгулда округу.	18. Хайманова Раиса Николаевна, 18 дугаар сонгулда округу.	30. Күжүгет Семен Седипович, 58 дугаар сонгулда округу.	42. Ензак Орлан Николаевич, 29 дугаар сонгулда округу.
6. Ховалыг Зинаида Калдар-ооловна, 98 дугаар сонгулда округу.	19. Сафрин Сергей Викторович, 10 дугаар сонгулда округу.	31. Байыр-оол Светлана Даваевна, 109 дугаар сонгулда округу.	43. Мадырова Ольга Николаевна, 9 дугаар сонгулда округу.
7. Бады Олег Ооржакович, 48 дугаар сонгулда округу.	20. Матрашкин Александр Георгиевич, 8 дугаар сонгулда округу.	32. Почикаев Сергей Владимирович, 110 дугаар сонгулда округу.	44. Даваа Чечек Бавуевна, 21 дугаар сонгулда округу.
8. Иргит Александр Чыдам-оолович, 96 дугаар сонгулда округу.	21. Ховалыг Саяна Майлоловна, 124 дугаар сонгулда округу.	33. Кара-оол Леонид Валерьевич, 118 дугаар сонгулда округу.	45. Красовский Александр Егорович, 36 дугаар сонгулда округу.
9. Бызытпаа Юрий Монгушевич, 95 дугаар сонгулда округу.	22. Чооду Алексей Сяровович, 107 дугаар сонгулда округу.	34. Дары-Сурун Аркадий Торлукович, 119 дугаар сонгулда округу.	46. Араптан Борбак-оол Иргитович, 83 дугаар сонгулда округу.
10. Самбала Елена Эрес-ооловна, 63 дугаар сонгулда округу.	23. Куулар Олег Девилдеевич, 58 дугаар сонгулда округу.	35. Тюлош Сылдыс Шулууевич, 116 дугаар сонгулда округу.	47. Петроченко Василий Сергеевич, 38 дугаар сонгулда округу.
11. Иргит Марина Кужугетовна, 53 дугаар сонгулда округу.	24. Манын-оол Александр Санданович, 109 дугаар сонгулда округу.	36. Самбу-Хоо Михаил Сандыевич, 117 дугаар сонгулда округу.	48. Чыргал Анатолий Шактар-оолович, 81 дугаар сонгулда округу.
12. Ооржак Наталья Мөчөкпеновна, 61 дугаар сонгулда округу.	25. Март-оол Юлия Шурженеевна, 31 дугаар сонгулда округу.	37. Вирт Николай Антонович, 8 дугаар сонгулда округу.	49. Павлов Виктор Иванович, 78 дугаар сонгулда округу.
13. Губанов Александр Михайлович, 90 дугаар сонгулда округу.			

Май 18-те парладыр кандидаттар:

1. Кочаа Сергей Хомушкуевич, 54 дугаар сонгулда округу.	15. Балчий-оол Александр Константинович, 102 дугаар сонгулда округу.	29. Федорова Людмила Максимовна, 35 дугаар сонгулда округу.	74. Брокерт Елена Сергеевна, 36 дугаар сонгулда округу.
2. Милосердов Валерий Алексеевич, 49 дугаар сонгулда округу.	16. Додук Андриян Дугарович, 127 дугаар сонгулда округу.	30. Пешков Сергей Иванович, 16 дугаар сонгулда округу.	75. Лавейкин Александр Владимирович, 9 дугаар сонгулда округу.
3. Маады Алдын-оол Сумбаевич, 74 дугаар сонгулда округу.	17. Бруян Зоя Андреевна, 101 дугаар сонгулда округу.	31. Меңниг-оол Эрес-оол Ховалыг-ович, 42 дугаар сонгулда округу.	76. Киселев Александр Александрович, 23 дугаар сонгулда округу.
4. Монгуш Алексей Чойган-оолович, 46 дугаар сонгулда округу.	18. Оюн Мөнгүн-оол Тамбаевич, 100 дугаар сонгулда округу.	32. Салчак Вячеслав Сярунович, 1 дугаар сонгулда округу.	77. Косных Сергей Михайлович, 1 дугаар сонгулда округу.
5. Хертөк Александр Оданович, 53 дугаар сонгулда округу.	19. Ооржак Андрей Бурукейевич, 26 дугаар сонгулда округу.	33. Сымчаан-оол Владислав Кыргыс-ович, 128 дугаар сонгулда округу.	78. Ензак Орлан Николаевич, 29 дугаар сонгулда округу.
6. Монгуш Мөнгүн-оол Сынааевич, 67 дугаар сонгулда округу.	20. Доржу Зоя Юрьевна, 12 дугаар сонгулда округу.	34. Гарфутдинова Татьяна Ахаповна, 28 дугаар сонгулда округу.	79. Мадырова Ольга Николаевна, 9 дугаар сонгулда округу.
7. Монгуш Экер-оол Борбак-оолович, 98 дугаар сонгулда округу.	21. Сярун-оол Людмила Васильевна, 33 дугаар сонгулда округу.	35. Наксыл Эдуард Таж-оолович, 27 дугаар сонгулда округу.	80. Даваа Чечек Бавуевна, 21 дугаар сонгулда округу.
8. Ооржак Владимир Кожай-оолович, 65 дугаар сонгулда округу.	22. Айыр-Санаа Чаш-оол Кыргысович, 87 дугаар сонгулда округу.	36. Кызыл-оол Салим Долаанович, 32 дугаар сонгулда округу.	81. Красовский Александр Егорович, 36 дугаар сонгулда округу.
9. Сат Николай Седен-Дамбаевич, 112 дугаар сонгулда округу.	23. Доржу Валерий Ондарович, 21 дугаар сонгулда округу.	37. Куулар Валерий Саганович, 112 дугаар сонгулда округу.	82. Араптан Борбак-оол Иргитович, 83 дугаар сонгулда округу.
10. Монгуш Сыкырбан Ырышович, 66 дугаар сонгулда округу.	24. Егоркин Дмитрий Владимирович, 34 дугаар сонгулда округу.	38. Серен Александра Сундуевна, 113 дугаар сонгулда округу.	83. Петроченко Василий Сергеевич, 38 дугаар сонгулда округу.
11. Багай-оол Владимир Баринович, 75 дугаар сонгулда округу.	25. Самойленко Ирина Петровна, 42 дугаар сонгулда округу.	39. Базыр Ирина Ивановна, 115 дугаар сонгулда округу.	84. Чыргал Анатолий Шактар-оолович, 81 дугаар сонгулда округу.
12. Хаджиева Людмила Николаевна, 101 дугаар сонгулда округу.	26. Доржуганов Александр Шожатович, 10 дугаар сонгулда округу.	40. Шахтар-оол Борис Борбак-Караевич, 115 дугаар сонгулда округу.	85. Павлов Виктор Иванович, 78 дугаар сонгулда округу.
13. Оюн Ким Кызыл-оолович, 102 дугаар сонгулда округу.	27. Сүге-Маадыр Вячеслав Монгушевич, 13 дугаар сонгулда округу.	41. Колесников Олег Анатольевич, 25 дугаар сонгулда округу.	86. Брокерт Елена Сергеевна, 36 дугаар сонгулда округу.
14. Бумбакай Альберт Баадырович, 126 дугаар сонгулда округу.	28. Кажин-оол Орлан Викторович, 1 дугаар сонгулда округу.	42. Хайжок Виктор Павлович, 15 дугаар сонгулда округу.	

КОЛ МЕРГЕЖИЛ-БИЛЕ ЧЕРГЕЛЕШТИР

МАЛ-БИЛЕ БАЙЛАК ЧУРТ

Аът, инек, хой болгаш өшкү — дөрт чүзүн малды ээлеп чордум. Мал аразындан чылгы мал магальг, чараш. Таптыг азыраарга — өзүген, кодан-коданы-биле чоруур. Аът чокта амьдыралдың көшкүн малчын омур-хевири чидер, ылаңгыя көдээде малчын эр, кыс кижиниң сузу бастынар. Мөген-Бүрениң Кызыл-Ойнуң иштин хоор аскыр өөр чылгы шаанда каастап турду. Ынчан кончуг аныяк мен. Ол мал аразынга омаам киткеп турду.

Чылгы күзеттээри — экер-эрес эрлерниң ынак ажылы. Чылгы мал дүне 12-01 шак үезинде «дүнээр». Шыгырт туруптар, бут кырынга тура удуй бээр! Ол үеде кодан чылгыны дүвүредип болбас. Бо кижиниң уйгузу кайын келир ийик. Дүнеки айның чырыы өөр малга деггеш, ойнай бээр. Чер биле дээр ийи аразының харылзаалары тоолзуг аянга алзыр. Сактырга, кижиниң сеткили база чылып, чырып келир. Кышкы дүннерде мал чаны чылыг, чымчак болгаш хуулгаазын. Чүге дээрге чылгы малдың тыныжы изиг.

Эң баштай элээди назын четпейн тургаш акым Довукай Сааяның хүлээнип алганы арбан чылгызын малдап өөрдүм. Чылгы малды сеткилимден малдаксаар, ол ажылга ынак чордум. Азыраары берге-даа, солун-даа. Чоннуң амьдыралы хуу турда, аът-хөл чок өреге турбаан. Аалдар, төрөл бөлүктөр, арбаннар, суму тус-тус аайы-биле аскыр өөр чылгылыг. Мөнгүн-Тайганың дагларын көөрге, хой, өшкү, инек, сарлык, өөр-өөр чылгы-биле шыптыгын болур.

«Мөген-Бүрен», «Малчын» совхозтарның чылгызын мен чылгычылап чоруп турар шаамда, 4 муң чедип турган. Ол үеде малчын аалдарга хууда ажылчын аъттар база эвээш эвес. Мөнгүн-Тайгада одар-белчиир четчир. Чоокку үеде чылгы малдың бажын 5 муң чедир өстүрүп болур арга бар. Чүге дээрге даг черниң одар-белчири чылгы өстүреринге чаяттыгын.

Бо талазы-биле мындыг сүмелер бар. Кулунуг белерниң төрүүр үезин таарыштырар. Тус чер уксаалыг, өөр чылгыны ыт-куштан камгалап шыдаар аскырларны өстүрүп белеткээр. Ылаңгыя төрүүр белерже онза кичээнгейни углаар. Мээң үемде Иван Чалыш, Седин-оол Салчак, Бамба Саая, Довукай Саая ышкаш уйгу-чыдынын безин малы дээш уттуптарлар

турган. Олар чаңгыс кулундаа бажын хораш көрбөөн. Шак ындыг эрес-кежээ оолдарны белеткээри, өөредери бистин мрунувуста тургустунган.

Эрес-кежээ болгу дег оолдар, кыстар суурларда, малчын өг-бүлелерде бар. Мал ажылыңче оларны хаара тударының хемчеглери амдаа эвээш. Үжен, дөртөн, бежен чылдарның эки дуржулгазын ажыглаары кажандаа артык болбас. Чылгы малга ынак, чер чоруурунга туруп-шылаас оолдарны шаанда ада-иелер, арбаннар болгаш сумулар кончуг эки ажыглап турганын бо кижикайын уттур. Ооң бир чижээ болза, бир бөлүк-биле кады муң баш иртти ССРЭ-ге дузаламчы кылдыр сүрүп чедирешкеним.

Ынчан 1948 чыл турган. Аныяк Тыва автономнуг область дайын-чаага хоозураан улуг күрүнениң составынга кирип, малы-биле дузалап эгелээн. Совет Эвилели чуртувуска (эвээш санныг тыва чонга) чылгы ээ көрүүшкүнү болдурган. Орус, бурят, украин, еске-даа нацияларның төлээлери тускай эртемниглер чагыг езугаар массалы-биле ажылдап эгелээни сактып болур. Эки кижилерин улуг чурт харамнанмаан, дузалаан. Ол бүгүнү ачам кончуг эки бишип турган. Мал сүрүп чоруур душта ол аарый берген. 15 харлыг-даа болзумза, ачамның орнун мен солудум.

Ынчан көрбээнимни көрдүм, четпээнимге четтим. Орук херии, кадыр-берт. Шашпаал, Хемчик бажы, Мешпен-Хөл, Кызыл-Тайга, Ак, Алаш, терең суглуг Хемчик, кызыгаар чок улуг Улуг-Хем (Енисей) хемнерни кешкеш, хөй арт-сынны база аштывыс. 45 хонук дургузунда чорааш, иртти Араданга чедирдивис. Бистиң-биле кады Успун Иргит, Допуй-оол деп улуг дуржулгалыг малчыннар, аңчылар чораан. Мөнгүн-Тайга биче кожуун-дур. Тываның еске кожууннарының мал сүрген төлээлерин аңаа хөйү-биле көрдүм. Бис безин муң шыраак иртти хүлээдиң бердивис. Эске черниң малчыннары оон каш-даа катап хөйну сүрүп чедирген.

Тываның делгем ховулары, даг-сыннарын мал бажының бүгү чүзүнү каастап-ла турар болзунам. Тыва мал-биле эң бай чурт.

Ойлу **КАЗЫРЫКПАЙ.**

Мугур-Аксы суурда уругларның уран чүүл школазының ажылдакчылары Ак-оол, Долаана Кара-Донгактар төрүүр 70 ажыг хойлуг, 30 ажыг өшкүлүг. Хой төрүлгези дооступ орат. Өшкүлөр чаа төрүп эгелээн. Мал өстүреринге оларны Ак-оолдун авазы Чагал Седеновна ижиктирип турар.

— Он ажыг сарлыкты оор алган. Хомуданчыг-даа болза, ам канчаар, амьдырал-чуртталга ооң-биле доосту бээр эвес. Сигенни долгап алыр-дыр бис. Төрөөн хойга, анай-хураганга 200 ажыг долгаг четчир. Хой одарладыр одар-белчиривис Кара-Даг, Алды-Сайыр, Устүү-Сайыр. Чайын Кызыл-Сайырга кыштаг тудуп алыр сорулгалыг бис. Сууржуң байдалга шээр малды 7 чыл ажыг тудуп келдивис. «Аристок-3» деп ваксинаның Тывада келгени доруун болду — дээш, национал тыва хөгжүм башкызы Долаана Манзырыкчиевна чугаазын улаштырды. — Мал эмчилери малга тарылга чорударын биске өөредип каан. Ынчангаш аарыгларга удур тарылганы боттарывыс кылып аптар апардывыс. Часкы тарылганың бирээзи — саргыга удур. Ону мал эмчилери боттары малы-выска тарыды. Өдөкте малдыгда уругларымга, оглумга база солун, хөглүг.

Кол ажылы-биле чергелештир мал тударынга чаңчыга

берген өг-бүлениң ажы-төлүнүң өөредилгези, кижизидилгези солун, ажыктыг. Хой кадаржыры,

анай-хураган-биле кады ойнап маңнажыры омак-сергек хөөн-сеткилди база хевирлээр.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

КҮЗЕНЧИГ ААЛЧЫЛАР

Көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол зоотехниги Шолбаана Натпит-оол, «Малчын» күрүне каттышкан бүдүрүлгениң № 1 хойжу бригаданың бригадири Светлана Иргит, кол зоотехниги Валерий Салчак анай-хураганнар аразында. Малдың чаш төлү онча-менди өзүп турарынга оларның кириген үлүг-хуузу база эвээш эвес.

Көдээ ажыл-агый специалистери, удуртукчулары — мал кадарып турар өг-бүлелерниң күзенчиг аалчылары. Аш-чем чедирилгези, зоветхайгаарал, хонаш-турлагларда чоннук еске-даа негелде-хөрегелдерин олар доктаамал кичээнгейде алган.

ЧАРАШ СЕТКИЛ ХӨӨННҮ КААСТААР

Светлана Иргиттиң мал бригадаларын бригадирлээн стажы он бир чыл болуп турар. Бир дугаар бригаданың бригадири болуп база каш-даа чыл ажылдаан. Ооң ажылдап турары ажил-агый ам «Малчын» күрүне каттышкан бүдүрүлгө кылдыр тургустунган. Мал өстүрер, ооң продукциязын садып-саарар черини эргебайдалы ескерилген. Ынчангаш аңаа дүүштүр күш-ажылды организаастаарының аргахевири бир языланып орат. Ажил-херектер дугуржулгалар дамчыштыр чоруур.

Ажил кылып чорударының керээлери мурнуку чылдарда ла турган. Харьлаалар, дугуржулгалар кайы-даа таланың эрге-ажыктарын камгалаарынче угланган. Хой кадарчыларның кол нуруузу хууда малмаганның. Ооң-биле чергелештир күрүне каттышкан бүдүрүлгениң малын база хүлээп алган. «Малчында» бир ылгавыр болза, мал ажылында аныктарның немежип турары. Чижээ, Айлаң-оол биле Аясмаа Биче-оолдарның өг-бүлөзи.

Ады делегей деннедиг Лев Толстойнуң бижип турары-биле алырга, аас-кежи, салым-чолу-биле өг-бүлө бүрүзү онзагай. Анык Биче-оолдар малы-биле, ам-даа немежир ажы-төү-биле аас-кежиктиг, салым-чолдуг. Малчын өг-бүлениң эр ээзи-биле одарга ужураштывыс. Үзекүүлөң, туризм спортунуң тергини

дег ол көстүр чорду. Үн чогу барык эскертинмес. Каттырып, имнеп тайылбыр кылыры меңээ билдингир болгаш дезевилелдиг болду. Кыштын сол-менди эрткенин, бо частың мурнуку чылдардан кадыг-ширинин, бажынының ырак эвезин хүлүмзүрүү, арын-шырайы болгаш ийи холу-биле тайылбырлады. Сеткилинин ажык-хостуун эскергеш, шүлүкчү Борис Казырыкпайның чечен одуругларын иштимде номчудум:

*Чараш чечек хову каастаар,
Чараш арын кысты каастаар,
Чараш сеткил хөөнү каастаар.*

Кыштагга келиривиске, Аясмаа Биче-оол, сакманчы Марта Хертек хураганнар аразында тур. Малчыннарның, зооветспе-

циалистерниң чугаалап, тайылбырлап турары-биле алырга, бир дугаар төрүүр хой хураганынга хорамчалыг. Ажаалда база даржылгалыг, дунгуш хойларның бир чамдызы чаш төлүн хозар, ескелериниң эмиг сүдү дудуу суг болгулаар.

— Чаш хураганнар иезиниң аазынга тодуп, доругуп келирдир — дээш, шаразы чедир кургаван хураганнарын Аясмаа биске көргүстү.

Эртен эртежиң төрттүнген бир каш хураганнар тодуунга, кажар иштиңиң чылыг, кургаанга тамчы ханып, удуп чыдырлар. Дааш-шимээн-даа дыннаар хире эвес.

Бажыңга кирип кээривиске, чаа-ла ужа-тура үңгөн, туттуна кылаштап турар чаш уруг бисти

көргөш, бижиригей хонду. Бригадирни көрүп каш, харын тооксавайн барды. Дезевилей алырга, Светлана Иргит хой кадарчыларының аалдарыңа кээп турары — аът өдзөн кевирибейн турары. Далган, өске-даа чөмнөр сөөртүп келир кижини чаш төл база таный берген. Чаш уругну: «Бүдүү билерге бурган, бүргөп чаарга дээр» дигилээр. Ол дугайы аас чогаалында бар. Бригадирлер сагыш салышкынның боорга, хойжуларга амыр-шөлзөн.

ЧУРУКТАРДА: хой кадарчызы Айлаң-оол БИЧЕ-ООЛ; хураганнар аразында ажылдап турар Аясмаа БИЧЕ-ООЛ, сакманчы Марта ХЕРТЕК (он талазында).

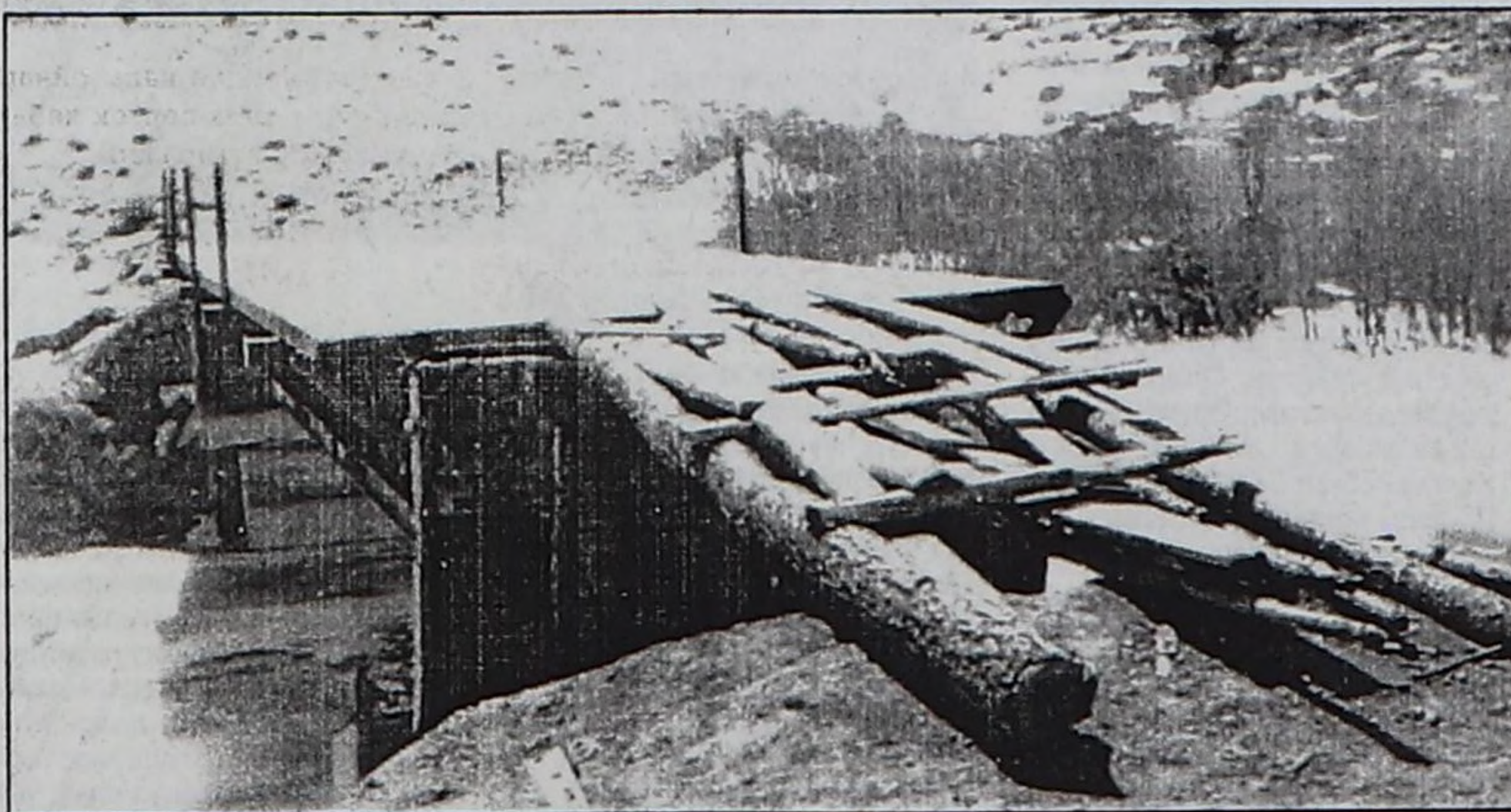
Сүрүдө сарлыктар.

«Малчын» күрүне каттышкан бүдүрүлгениң хойжулары Адыг-оол Хартына, Орлан Салчак мал өстүреринге, ооң бажын камгалаарыңа бедик мергежилдиглер. Оларның кыштаанга үш дүн ортузунда четтивис. Малчыннар боозун көлдөп алгаш, хөөрежи олурда, чурукка тыртырып алган.

Арынарны Арапчор ОК-СУР, Василий БАЛЧИЙ-ООЛ белеткээ.

КЕШТИНМЕСТЭЭН КӨВҮРҮГ

Казылган-Аксының демир көвүрүүн 2001 чылдын август айда суг үери үрөп каапкан. Онзагай айыыл халаптар талазы-биле албан чериниң ажылдакчылары ону кээп көрүп чораан. Ынчалза-даа амдыгаа чедир көвүрүг үрелишкенин эдериниң хемчеглери алдынмаан. Ол көвүрүглөп хойжулар-биле харылзажыр.

Бо частың дургузунда малчыннар-биле

аргыжары кончуг берге болу берген. Ук девискээр кайын ээ чок болур ийик. Ону ээлеп, бажы-мойну-биле харылаар ужурулуг тус чер чагыргазы — Каргы сумузу. Суму чагыргазы бөгүндө-даа олче кичээңгей салбастан. Орук чокта, көвүрүг үрелгенде, аргыжылга үстүр.

ЧУРУКТА: Казылган-Аксының үерге алыскан көвүрүү.

Одарда кодан хой.

ЗООПАРК

БОЙДУС

КИЖИ

Эрткен чылдың төнчүзүндө көскү күрүнө ажилдакчызы, чогаалчы Салчак Токаның 100 харлаанын демдегеп турар үедө, ооң өөнүң ишти Хертек Анчымаа-Тока парлалга сактышкынынга мындыг чүүдү чугаалап турду. 60 чылдар төнчүзүндө Тока ынчангы Гастелло аттыг дыштанылга парыгынга элээн каш хевирниң черлик аннарлыг бичежек зоопаркты тургузарын бодап чораан деп. Ону боттан-дырарынга билдингир ооң назыны четпейн барган деп боор. Тывага зоопарк тургузарының дугайында чугааны солунга алдарлыг цирк артизи Оюн Бавыноол база чугаалап турду. Ол боду сыйнарны, сарлыктарны, эзирни өөредип алгаш, совет циркбиле кады хей санныг даштыкы чурттарны кезээн болгай. Алдарлыг артистиң бодалы-биле зоопарк база-ла дыштанылга парыгынга турар болгаш ол черлик амытаннарның чамдызын цирккө өөредир бодалдыг турган.

Бистиң тыва черивис черлик аң, куштар-биле кедергей байлак болгай. Оранывыстың кадыр дагларында, делгем ховуларында, шапкын хемнеринде, сан-түд чок хөлдөринде делегейиниң, Россия Федерациязының база Хамаарышпас күрүнелер эвилелиниң Кызыл Дептерлеринде кири бижиттинген аннар, куштар, соястаарлар хей. Оларның кол-колун адаарга мындыг: Мөңгүн-Тайгада менгилер адаанда чурттап чоруур араатан ирбиш бар-

дыр, архар-кошкарлар ол оранда Моолдан кээп турар апарган, те-чунма Хемчиктиң бажында, аксында, Шуйда дээш, хей черлерде бар, ховунуң тогдук кужу Эдегей шынаазында көстүп келген, а чээрернер Моолдан база кирип кээп турар, мань деп амытан ховуже дөжелген дагларда база бар, кызыл бөрүлерниң бараанын көргөн кадарчылар, аңчылар чаңгыс эвес, Тывадан чиде берген турган дастар бо көстүр апарган, даштыкыларның оорлап үндүрүп турары кедергей аар өртектиг балобан деп хартыгалары, Мөңгүн-Тайгада ыяшка уялар даг казы дээш, сугга, ыяшка, черге хонар куштар кончуг хей санныг. Кызыл Дептерлерже кирген аннар, куштарның салым-чолу билдингир болгай, олар чер кырында когу-биле чидериниң кырында келген.

Дириг амытаннарны чурттакчы чонга көргүзөр, чок болза чидер деп барган амытаннарның санын катап тургузар база хей санныг эртем-хайгаарал, шинчилел ажилдары кылыр сорулгалыг зоопарктарның делегейде ниити саны 900 хире бооп турар, а Россияда зоопарктар саны 20 чедип турар. Бистиң-биле кожа, чоок девискээрлерни алыр болза, Абакан шагда-ла зоопарктыг, Красноярск чоокта чаа кылып алган, Новосибирскиниң зоопаркы 50 харлаан, Улан-Удэ ажык дээр адаанда дириг амытаннар тудуп эгелээнер. Шыны-биле алырга, ол черлерде аң, куш аймаа эвээш, а зоопарктары бар, бисте аң, куш четчир болгаш артар, а зоопарктыгыс чок бооп турар. Ынчангаш-ла үстүндө адаанывыс улуг күрүнө ажилдакчызы-даа, алдарлыг цирк артизи-даа зоопарк дугайында күзөп чорааннары ол.

Кайы-бир хоорайга азы девискээрге зоопарк тыптып кээри дээрге, анаа-ла душ болбас, ол тус черде ниитилелдин дириг амытаннарга, бойдуска хамаарылгазының деннелинден тыптыр. Шак мындыг денел бисте ам чедип келген. Эрткен чылдың

июнь айда республика Чазаа Президент Ш. Ооржактың ат салганы-биле Тывага зоопарк тургузарының дугайында доктаал үндүргөн. Ол чаа албан чери республика чергелиг болгаш, Культура болгаш кино яамызынга хамааржыр. Ооң адын «Тыва Республиканың Национал зоопаркы» дээр. Зоопарк тургузар дугайында доктаал үнгенде, эң баштайгы айтырыг — ону кааа кылырлыг? Ооң харызы шагда-ла билдингир турган болгай — дыштанылга парыгынга, ынчалза-даа санитарлыг негелделер-биле алырга, кижиниң дыштаныр чери-биле черлик аннарның турар черлери кажан-даа кожа турбас чүве болган. Ындыг болганда, парктың бетти талазында, шала туттунган Пионерлер бажыңы турар 6 га черге дишкеннер. Санэпидемстанция-биле экология албаны дораан удурланган: чурттакчы бажынар чанында, суг бажы база бар дээш чылдагаан эңдерилген. Кызыл хоорайны долгандыр чүгле изиг ховулар болгай, аңаа серийн тайгаларның аң-меңин канчап тургузар боор. Улегер-чижек алыры-биле Абаканниң, Красноярскиниң, Новосибирскиниң зоопарктарын өөренип көргөн. Ынчан-на Тываның зоопаркының турар чери билдине берген — Кызылда «Орбита» станциязының чанында, чоокку Каа-Хем суурга чедир хем талазында ээн чер. Республиканың янзы-бүрү албан черлериниң эксперттери ол черни шинчилеп көргөш, шупту чаңгыс үнбиле чөлшээрелди берген. Кызыл хоорайны администрациязы база удурланмаан. Келир үениң зоопаркының ниити шөлү 45 га. Ол чер зоопарк турарынга кедергей таарышкан, бирээде, Кызыл хоорай биле Каа-Хем суурнуң ортузунда, улуг асфальтылыг орук кыдында, ийде, ол Каа-Хем чоогунда болгаш дазыр ында да хадын, тал, терек, чадаң ыяштар үнген арылыгы, ындындан хемниң сырны доктаамал хадып турар. Келир үениң зоопаркы болур улуг девискээр ам Культура

болгаш кино яамызының холунда. Эң чугула айтырыг шиитпирлеттинген. Бир эвес зоопарк турар чогумчалыг чер алдынмаан, тывылбаан турган болза, чеже-даа акша-төгөрик белең турган болза, сорулга боттанмас турган.

Ам дараазында шиитпирлээр акшаландырышкын айтырында келдивис. Зоопарк дээрге база тудуг-ла болгай. Ол айыылдыг албан черлеринге хамааржыр болганда, бедик, бажыг херимбиле кажаалаттыг турар ужурлуг, аң — араатан: адыг, бөрү, харын-даа пар, арзылаң оон үне халый берзе, чүү болбазыл. Дириг амытаннарның, куштарның клеткалары, вольерлери — демир четкилик кажаалары, кыжын, чайын турар чылыг бажыңы, администрация бажыңы, аш-чем кадагалаар чер, машина-техника турар гараж, аттракционнар дээш, эвээш эвес тудуглар кылыр. А ону боттандырарынга хей акша-төгөрик херек болбайн аан. Бо чылыг акшаландырышкына кирип четтиктээн бис. Ол болгужеге чедир анаа олурар харык чок. Бир-тээ, зоопарк республикага чаңгыс турар чүве болганда, аңаа чурттакчы бүрүзү хамаарылгалыг болу бээр азы маңаа чоннуң киржилгези негеттиниң турар. Кызыл хоорайны чурттакчыларының эки тура киржилгези-биле ыяш-дашты немей тарып боор, ында дендрарий — янзы-бүрү ораннарның ыяш-дажы, олт-сигенин тараан чер база көрдүнгөн. Ында боккүзүрүмнү аштап-арыглаар. Ажилчын холдар-биле кылыр ажил-ла хей. Вольерлер, клеткалар-ла белең чүве болза, республиканың чурттакчы чону, ылаңгы аңчылар, малчыннар, туристер, дыка хей аң, куш оолдарын тудуп эккеп база боор аргалыг. Бо зоопаркка азырал дириг амытаннар турары албан. Россияда генетик эртемденнер тыва ытче улуг сагыш сала бергенин көрүп, дыңнап тур бис. Тыва ыттарны көвүдөдир өстүрөр чер — зоопарк ол. Мөңгүн-Тайганың чону бо дыңнадыгны хүлээп

алгаш, тыва ыттарның эниктери-биле дуза каткан болза, чогумчалыг-ла ийик Зоопарктың чүгле сураан дыңнааш, Сүт-Хөлдүн Кызыл-Тайгада бир херээжен башкы өдээнден бир өшкүнү, аргадан бир анны тудуп бээрин азаан. Ынчангаш кылдынмаан зоопарктың баштайгы дириг амытаннарның кулак-кудуруу көстүп эгелээн деп боор. Зоопарк тудуу бир-ийи чыл иштинде боттаны бербес чүве бооп-тур. Новосибирск зоопаркы 50 харлаан-даа болза, бөгүн ооң 56 га девискээриниң чүгле 32 газы ажылталга кирген. Чыл бүрүде бичилеп улгадып бар-ла чыдар. Тываның Национал зоопаркы база хей чылдарда туттунар апаар, та 20, та 70 чыл негетти-нер. Ооң девискээрин долдур аң-мең тумары бистерниң бодувустан хамааржыр — күзеливистен, күчүвүстен.

Делегейде черлик дириг амытаннарны чүгле зоопарк садып-саарар эргелиг. Ынчангаш эр, кыс аң тудар. Оларның оолдарын өске күрүнелерге садып-даа боор, изиг оранның ховар аннары-биле орнажып-даа боор. Ооң чижээнге ак адылларны ап көөрге, мындыг: ол чүгле Санкт-Петербург зоопаркында бар. Ак адыгның оолдарының бирээзин 30 муң долларга садып турар улус бооп турлар. Тываның ховар аннары-биле Африканың, Австралияның-даа дириг амытаннарны орнап ап боор арга бисте бар. Бо-даа келир үениң айтырыгы.

Тыва кижжи кавайлыг чажындан, хана баарынга чыдып алгыже чедир төрөөн оранының дириг амытаннарның, айлаң-кужунуң өткүт үнүңү адаанга чурттап чоруур. Бир үе эртерге, ол дириг бойдузувустуң хей кези чаңгыс черге — зоопаркка чыгылы бээр болза, хоорай, суур чурттакчылары, бистер, ажы-төлүвүс, амыдыралывыска ховар дыңнаар аялганы сеткил ханып дыңнаарывыс магат.

Маадыр-оол ХОВАЛЬП,
Национал зоопарктың директору.

БҮГҮ КЕЖИК — ЧЕР-ИЕДЕ

Тыва кижини шаг-шаандан бээр тайга-сынның кежии: аң-мени, кат-чимизи, ай-бези чемгерип чораан. Ылаңгы эр кижитандызының олча кежиин хумагалап, алыр-чиирин хирези-биле четтирип чораан.

Амгы үеде экономиканың рынокче шилчээни-биле тайга-сыннывысты кайы-хамаанчок төт-чеглээри көвүдээн. Боо тудуп шыдаар-ла эр кижж бүрүзү янзы-бүрү хевирниң бооларын садып ап, тайга-сыннывыстың аң-меңин кырып, эм-өзгүттарын хейү-биле казып эгелээни кымның сеткилин дүвүрөтпес боор.

Мен бодум бүгү назынымда анныыр шугумунга ажилдап келдим, дооскан эртемим-даа ол. Кожуунуң аңчылар, балыкчылар ниитилелинге, «Тес-Хем» аңныыр-тывыш ажил-агыыйның директорунга-даа хей чылдар иштинде ажилдап чордум. 1990 чылдарга чедир «Тес-Хем» аңныыр-тывыш ажил-агыый бодунуң чогуур хүлээлгезин күүседип, республикага эвээш эвес өлүктөр дужаап келген база бир шыырак организацияның бирээзи турган.

Аңныыр-тывыш ажил-агыыйның бир кол даяныр күжү — штаттыг аңчылар болгаш аңнаарынга сонургалдыг кижилер.

Күс келирге-ле, кожуунуң аңчылар следун эрттирип, аңаа эң-не дээр көргүзүлгү аңчыларны шаңнап-мактап, аңчылар аразынга солун маргылдааларны эрттирери чаңчыл турган. Улаштыр-ла аңчылар-биле керээлерни чаргаш, ок-боону берип, аш-чем-биле хандыргаш, тайгага чедирер турган бис.

Чоорту-ла акша-шалыңның бергедээни-биле бистиң «Тес-Хем» аңныыр-тывыш ажил-агыыйның амыдыраар-чурттаары бергедээн. 1995 чылда күрүнениң «Тес-Хем» аңныыр-тывыш ажил-агыыйн бут кырынга тургузуп алыр дээш, Эрзинниң Качык суму-зунга интернат тудуун дугуржулга эзугаар тудуп эгелээш, олла чылын дооскаш, хүлээдип берген бис. Ынчалза-даа Чазак бо үеге чедир-ле бистер-биле долу санажып шыдаваан, шөйүп келген. Ол чылдардан эгелээш-ле, аңчылар Соңгу сын девискээринче чорбастаан. Чүгле каш санныг аңчылар боттарының күжү-биле Соңгу сынга диинкеп, киштеп, аңнап кыштаар болу берген. Чүге дизе девискээрни ээн кагбазы-биле ээлеп турган бис. Оларга мен, Демчик Олег, Чооду Алексей хамааржыр. Шак ынчаар-ла бо каш чылдар иштинде чоруп келдивис.

«Тес-Хем» аңныыр-тывыш ажил-агыыйның чүгле ады туруп калган, Чазак-даа, чагырга чери-даа ынаар сагыш салбаан. Ам, эрткен 2001 чылдың сентябрьдан эгелеп, бистиң Дээди Хуралывыста депутатывыс Орус-оол Владимир Соляновичиниң деткимчези-биле Тес-Хем, Эрзин кожуунуң аңчыларын Соңгу сын девискээринче, озалдап-даа болза, ок-чемзек, аш-чем, какпалар-биле хандыргаш айткарган.

Бо 2001-2002 аңныыр сезонунда 13 штаттыг аңчылар Соңгу сынче айттанган. Оларның иштинден эвээш эвес өлүктү дужааган аңчыларга: Олег Демчик, Аян Чооду, Роберт Бадырты, Алексей Донгак, Бежен-оол Санчат, Кажык-оол Сат болгаш ескелер-даа хамааржыр.

Бистиң кожуунувустан ТР-ниң Дээди Хуралда депутатывыс Владимир Орус-оолдун деткимчези-биле тургустунуп турар «Животный мир» кызыгаарлаттынган харысалгалыг эштежилге Эрзин, Тес-Хем кожууннарның ажил чок аңчыларын деткип, ол кожууннарга аңныыр-тывыш адырларын тургузуп эгелээриниң эге базымы кылдынганы ол. Бо тургустунуп турар организацияларның удуртукчузу Алексей Чооду боду

биолог эртемниг база депутатывыс, кол деткичивис В.С. Орус-оолдун мурнунда салдынган сорулгалары хей.

Соңгу сынның девискээрин каш чылдар иштинде Каа-Хем кожуун хунаажып келген чүве, а бо чылын ол аңаар, диинчээр, киштээр девискээрни Тес-Хем, Эрзин кожуунуң девискээри кылдыр Чазакка бадылатканы — В.С. Орус-оолдун ачызы-дыр. Бо дээрге чүгле тайга-сынче аңчылар айткарары эвес, бойдушту камгалап, хумагалыг кадагалаарынче ажилды база уландырган.

Чоорту бо организация бут кырынга туруп, эрги аңныыр-тывыш ажил-агыыйның девискээрин септеп-селип, конторазын, гаражтарын ажылталга кириер,

кожуунуң аңчыларынга амыдырап-чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургузуп, Соңгу сын девискээривиске аңчыларның турлаан тургузуп, чадырлары септеп, оруктары аштап, аңныыр сезонунга белеткел ажилдарын эгелээр сорулгалыг бис.

Аңнаарынга сонургалдыг элээн хей аңчыларга ок-чемзекти үлеп берген бис, олар биске өлүүн дужаар тургаш, чаңгызы-даа амга чедир санаппаан. Ындыг аңчыларның кичээнгейинге дыңнадырывыс болза, октарының өртээн акша-биле-даа санажырын сагындырдывыс.

Николай АРАКЧАА,
«Животный мир» кызыгаарлаттынган харысалгалыг эштежилгениң кол охотоведи.

ХАРЫЫСАЛГАЗЫ УЛГАДЫР

Саннар, фактылар

◆ 2002 чылдың бирги кварталының түнели-биле Кызыл хоорайга январь, февраль, март айларда 422 уруг төрүтүнген, 223-ү оол, 199-ү кыс. Бот иелерниң саны 136, назы четпес иелер — 9, ооң иштинде 16 харлыг ие — 2, 17 харлыг 7 ава бар.

◆ 99 өг-бүле бадылашкан, 4-ү даштыкы хамаатылар, Кызыл хоорай чагыргазының доктаалы-биле 4 назы четпээннерни бадылаштырган. Өгленгеннерниң 164-ү бир дугаар өгленип турар, 34-ү ийи дугаар өгленип турар. 105 өг-бүле чара бадылашкан...

◆ 399 кижии өлгөн, оларның 95-и чүрек аарыындан, 36 кижии рак аарыындан, 34 кижии арагага хоранангаш өлгөн.

Тоолда кандыг ийик, оол биле кыс Амырга-Моосту ажып, Караты-Хаанны базып, кончуг улуг бергелерни эрткеш, куда-доюн дүжүрүп, аас-кежиктиг, оюн оя, чирин чире чурттай бээр ийикпе?! Херек кырында кандыгыл? Кончуг бергелер куда соонда аныктарга эгелээр. Дүүн чаа-ла ынакшыл долган карактарга еске сеткилдин көрүжү тыштып келир. Чылдаганы чүдөл? Чүү-даа чүвениң дөзү ада-иениң өг-бүле кандыг болур ужурлугул деп углаан кижизидилгезинде, үлегеринде. Бир эвес оолдун адазы авазын (кадайын) хүндүлөп, аар ажыл кылдырбайн камнаар, ажылды деңге кылыр турган болза, анык өг-бүле ээзи база-ла өөнүң иштин камнаар, кадыг ажылды боду кылыр болур ийик. Бистиң аравыста бажың ажылы кадай кижиниң ажылы-дыр, эр кижии ону кылбас дээр хөөнүгүлөр эндерик болгай. А уругнуң өг-бүлезинге ыңдыг эвес турган болза, өгленгеннерниң баштайгы чөрүлдээлери бажың ажылындан-на эгелей бээр. Мындыг чорукту болдурбазы-биле школаларда Улусчу педагогиканы өөредип турар болгай. Ынчалза-даа ада-иениң кижизидилгези болгаш үлегери чаа өгленген өг-бүлеге кончуг улуг салдарны чедирип турар.

1996 чылдың март 15-те хүлээп алган РФ-тиң Өг-бүле хоойлузунда өг-бүле керээзиниң дугайында 40 дугаар чүүл бар. Ында өгленгеннер керээзи чарып ап тура, бот-боттарының негелделерин болгаш хүлээлгелерин баш удур керээзе кирип ап болурунун дугайында айтылган. Бо дугайында бичии тайлыбырдан бээрин Кызылдың ХБАБ эргелекчизи **Инна Мамбыл-ооловна МОНГУШТАН** диледим.

— Өг-бүле керээзиниң дугайында Өг-бүле хоойлу-

зунун 40 дугаар чүүлүнде айтылган. Ону чаа өгленип турарлар-даа, шагда өгленгеннер-даа чарып ап болур. Ол нотариустун ат салган хүнүнден болгаш керээ чарган аныктарга бадылашкан хүнүнден эгелеп күштүг болуп эгелээр. А бир эвес керээ херекчок дээр болза, чарылбайн чыткаш-даа болза, керээни күш чок болдуруп каап болур. Өг-бүле керээзин чарып тургаш, өңчү үлөлгезинче оолдун, кыстың бодунга сөннээн белектерни кижирбес. Керээни чаргаш, чара бадыланчып турарларның бот-боттарынга хамаарылгазы тайбың: аас-дыл үндүрбес, коойлу-даа талазы-биле камгалаттыңан болур — деп, И.М. Монгуш тайлыбырлады.

Шынап-ла, амгы шагда чарлып турарларның саны өгленип турарларындан хөй. Ол чарылганда, алимент төлээринден ойталаар, ажы-төл былаажыр дээш, харын-даа ажы-төлүнүң иезин, адазын чок кылгаш, өскүс каап турарлар эндерик болгай. Чеже кижии хоранангаш өлүп турар-дыр! Бо база-ла өг-бүлезиниң мурнунга харысалга чогуңдан болуп турар. Ажы-төлүн өскүсүредир каапкаш, амы-тынынга четтинери база-ла ажы-төлүнүң багай салдарлыг болурун кым-даа билер болгай. Бо база харысалга чок чорук-тур.

Мээң айтырганым он аныктарның 5-и керээ чарып алыр болза ажыктыг деп, 3-ү чарлып дээш чурттаар эвес деп, 2-зи мээң өг-бүле керээзи чарып алыр болза кандыг деп бодаар силер деп айтырымга, харылап шыдавады.

Мен бодум хуумда, өг-бүле керээзи чарып алыр болза, өг-бүлезиниң мурнунга харысалгазы улгадыр болгаш чаңгыс эвес, өг-бүлелиг кижии болгай мен, ооң мурнунга хүлээлгем бар деп билеринге эптиг деп бодаар кижии болдум. Ийе, өгленир деп тургаш чарлырын кым-даа бодавас. Ынчалза-даа ону болдурбазы-биле-даа болза, өг-бүле керээзин чарып алырын аныктарга сүмелээр-дир мен.

Айлаң ДАРЖАА.

Өг-бүле, ажы-төл, кижизидилге

Шаа-шаандан тура өг-бүле амыдыралдын оода, үндезини, а ооң быжыглакчызы ажыл-агый бооп келген. Шаандагы тыва чоннун чаңчылдары-биле оол, уругнуң ада-иези, оглу бичии турда-ла, келир үеде оглу-биле кады чурттаар келин кылдыр кавайындан үнмээн кыс уругнуң кавайынга демдек кылдыр ак пөс азы кадак баглааш, уругнуң ада-иезиниң чөпшээрелин дилеп, оларны шайладып хүндүлээр турган. Ол дээрге кудалаашкының эге демдээ.

Оол, кыс уругларның өзүлдези быжыгып четтикпейн, бот-боттарың сонуургажып, ынакшыжарынче сагыш кирери элек, чаш турда-ла, кайызының-даа ада-иелери дугурушкаш, кудалажып аар чораан.

Шаандагының араттары мал-маганының одар-белчиринге турумчаанының аайы-биле чер санай көшкүн амыдыралдыг чурттап, аал бүрүзүнүн малының одары аңгы-аңгы черде болганындан аалдарның аразы чоок эвес турган. Хонаш бүрүзүң-ле төрөл аайы-биле ийиден дөрт чедир өглер турар. Өглер көвүдээрге, мал одары чедишпейн баар. Өреге бүрүзү хөй чүзүн малдыг болур. Ынчангаш оларны азырап, ажаап кадагалаары чымыштыг, берге, хөй кижии күжү негетинер турган болбайн аан.

Ажыл чымыштыг, чай чок болганындан аалдар аразыңа аргы-жылга база ховар турган. Ылаңгыя анык-өскөн, оолдар, кыстар ада-иезиниң ажылынга дузалажып, мал-маган кадарар, одаар ыяш-чээренин кээп белеткээр, бичии дунмаларын азырап өстүржүр дээш, өске-даа өг-бүле, кодан ажылынга чардыккаш, аалдар кезип чоруур чайы чок турган. Ооң ужурундан аалдарның оол-даа, кыс-даа уруглары бот-боттарын чоок билишпес, бот-боттарындан бижииргежир, дидим эвес чораан болгаш езулуг шын шиллелгелиг ынакшылды тып алырынга таарымчалыг байдал кызы турган деп чугаалап болур. Ооң ужурундан-на бооп, оол, кыс уругларны ада-иелери таныштырып, дүгдээш, өг-бүле болдуруп, куда-доюн эрттирип, өглөп каар. Ол шагда ада-

иезиниң чагыг-сүмезинден чөрүжүп болбас, улуг кижилерни хүндүлээр, оларның аайындан эртпес ужурлуг дээн шынгызы сагылга-чурумнарның болгаш ыдыктыг чаңчылдарын күштүү-биле чаа өг-бүле тудар аныктар бот-боттарынга ынак, ынак эвес-даа болза, өг-бүле болуп, кады чурттаар чорааннар.

Бурунгу тываларның өг-бүле амыдыралындан онзагай чүүл: өг-бүле талазы-биле будалыр, чарлыр, алгыжар, сокчур, өлүржүр дээн чижектиг багай чүүлдер шуут турбаан деп чугаалап болур. Ховар таварылгада өг-бүлениң эр, херээжен эелери ажыл-агыйжы муңчулушкуннардан ийикпе, азы ажы-төлүнүң дугайында тургустунуп келген маргылдаалардан аас былаажып, алгыжа бээр чоруктар тургулаар. Чамдык өг-бүлелерниң херээжен эелери ажынганда бодунун төрелдеринче мөгаттынып чоруй баар. Ынчалдыр чоруй барган херээжен кижилерни «кажып чоруй барган» дийип чугаалажыр. Кажып чоруй барган херээжен кижини ооң ашаа, азы ашааның төрелдери сүрбес, а херээжен кижини төрелдери аалыңа дедир чедирип каар.

Бурунгу тываларга анык-даа, хоочун-даа өг-бүлелерге өг-бүлениң эр-даа, херээжен-даа эелериниң бот-боттарынга бүзүрежилгези, быжыг туруштуу, корум-чурумунун сагылгазы ол үениң амыдыралының негелдезинге дүүшкөк, ала-чайгаар-ла хажыдып болбас быжыг хоойлу-биле демей турган. Тыва чоннун хүндүлээчел чаагай чаңчылдарындан төрүттүнген ыңдыг езу-чурум өг-бүле талазы-биле будалып, эр-даа, херээжен-даа кижилерниң самыын-садар дээн чижектиг багай үлгедиглерни болдурбас турган.

Өг-бүле талазы-биле бурунгу тываларның чурум-сагылгазынга болгаш чаңчылдарыңа деңгей бодап көөргө, амгы үениң өг-бүле чурумнарның сагылгазы дыка кошкак деп чугаалаар апаар. Бо шагның өг-бүле тудуп, кады чурттаар дээн аныктарын ол талазы-биле ажылдап турар тускай харысалгалыг албан чери —

«Хамаатылар байдалының бижидилгезинге» бадылаштырып, бот-боттарыңа бүзүрежирин, быжыг ынакшылды, бүгү назыында кады чурттаар дугайында база өг-бүлениң ыдыктыг сагылга-чурумнарның кажанда-даа хажытпас дугайында бадылыг даңгыраан ап, оол-даа, херээжен-даа уругнуң херечилериниң киржилгези-биле аттарын салдырып ап, тускай бижидилгени кылып, алгап-йөрээп, бажын ажыр белек, дузаламчыны берип тургаш быжыг-лаан турбуже, чамдык өг-бүле туткан аныктар үр-даа кады чурттавайн, ийи тарай чарлы бээр, өг-бүле талазы-биле будалыр, хүннежир, кижии ниитилелини амыдырал-чуртталганың чайлап болбас онзагай, чугула оруу болур өг-бүле амыдыралын үнелеп, хүндүлөп көрбес чоруктар бары дыка-ла хомуданчыг апарган.

Шаандагы тываларга өг-бүле туткан аныктарның кудазын кылып тургаш, шайлалга үезинде дилиндектей кескеш, хайындырып быжырган хой чырының уштарындан ашак, кадай болчур дээн ийи аныктарны ызырткаш тырткылаштырар, чырык (дилиндек) үстү бээрге, ол-ла хевээр дайнап чиптерлер. Оларның бадылаашкынының азы даңгырак хүлээп алганының езулалы ол болур.

Бурунгу тываларның өг-бүле болуп чурттаар езу-чурумунда кол харысалгалыг ажыл-иш — оол кижиниң болгаш ооң ада-иезиниң уругнуң төрелдеринден айтырып, дилеп алыр болгаш кудазын кылыры. Келин болур дээн уругнуң ада-иезинге оолдун ада-иези белек кылдыр мал-маганы бээр (бызаалыг инек азы аът). Аңаа бээр белектинг хем-чээли оолдун ада-иезиниң байшыдалындан хамааржыр.

«Даш кагган черинге чыдар, кыс берген черинге чурттаар» деп, бурунгу тыва чоннун үлегер чугаазы ол езугаар боттанып турган. Оолдун ада-иези чаа өгнү чүмү-биле дерип кылыр, а келин болур дээн уругнуң төрелдери өгнүң иштики дериг-херекселин: орун-дежек, ширтектер, аптаралар, үлгүүрге (шкаф), ожукаш, сава-саңга дээш, оон-даа ыңай. Чаа өгнү оолдун ада-иезиниң өдөөңгө тигер, а келин уругну куда болур хүнде аңаа эккеп

бээр. Чаа өгленген уруглар оолдун ада-иези-биле кады чурттаарлар.

Шаандагы шагда келин болур дээн уруг кудазы болгужеге чедир бээ, кунчуунуң аалыңа барбас, чүгле оол кыстың ада-иезиниң аалыңа барып күдээлээр турган. Бо шагда оолдар-биле танышкан уруглар чүнү-даа көрбөй чыткаш, бээ, кунчуунуң бажыңыңа барып тургулап аар апарганы элдептиг.

Чаа өгленген уругларга оларның ада-иелери өңчү-хөреңги кылдыр мал-маганы тускайлап үзүп бээрлер.

Чаш уруг үш харлап турда, ооң бажын кыргытыр, ону «уруг бажы кылбыктаары» дээр. Уруг бажы кылбыктаан черге чаладып келген төрелдери анай-хураган, молдурга, бызаа, богба дээш, мал-маган айтыр. Ол айтыттыңан мал-маганы бажын кылбыктаан уругнуң өңчүзү кылдыр айтыр.

Оолдун ада-иези, өгленген уруглары бир чыл болганда, кеннин төрелдери, кудаларынче оглу-кенин аш-чемниг, арага-хымыстыг аалдадып айткарары чаңыл турган. Аалдаан уруглар уругнун төрелдери курут үндүрбес, мал-маган, эт-сеп дээш, өске-даа белек сунарлар.

Бурунгу тываларның чаңчылдары-биле аалдың баштаңы улуг назылыг кижилер, өг-бүлелерге кол эелери — ашактары бооп турган. Олар өг-бүлелерниң ажыл-агыйын башкарар, өңчү-хөреңгизин база баш миннир чорааннар. Өг-бүлениң өңчү-хөреңгизин (мал-маганы) садып чарыгдаар апарганда, кадайы-биле болгаш элээди уруглары-биле сүмележип дугуржур. Бурунгу тыва чоннун езу-чурумунда херээжен кижиниң эргези эр кижиден куду турган. Ооң ужурундан олар куда-дой болган черге бажыңга олурбас, оваа дагаан черге барбас дээн кызыгаарлар база турган.

Өг-бүле кижигүннери тустуунда кылыр ажылдарлыг болур. Чижээлээрге, өгнүң эр ээзи олча хаяр, аңаар, мал чеминге сизген кезип белеткээр, тараа тарып ажаар, өдек-кыштаан дерип кылыр дээш, оон-даа өске өгнүң кол-кол аар ажылдарын кылыр. А херээжен ээзи саанын саар, сүттөн кылыр ак чемин: сүдүн хойтпактаар, өреме, сар-

жак, чөпкөк, ааржы, курут дээш, өске-даа ак чемнерни кыжын чири-биле белеткээр, ажаап магадылаар. Алгы-кежин идээлөп, эттеп, оон идик-хөп, барбаса даарап кылыр. Ашааның бодунуң болгаш ажы-төлүнүң кедер идик-хөвин даарап кедирер. Ижер-чиир аш-чемин белеткөп, өг-бүлениң кижигүннерин, үңген-кирген чонун чөмгөргө дээш, өг-бүлениң херээжен эезиниң кылыр ажылдары дыка хөй.

Тыва кижиниң төөгүзүндө, чеже-даа яды болза, ажы-төлүн аштаткан, доңгурган азы каапкаш барган деп таварылгалар кажан-даа турбаан. Өг-бүлениң уругларының элээдилери бижилерин азыражып өстүржүр чорааннар.

Ада-иениң ажы-төлүн ажилга өөредип кижизидери оларның ыдыктыг херээ, хажыдып болбас хоойлузу турган. Бичии уруглар, беш-алды харлыында-ла, кодан чоогунга анай-хураган, бызаа, молдургазын дозуп, кадарып чоруур алаар. Кыс уруглар он хар чедип чорда-ла, мал-маган сагдырып, аш-чем кылырыңа болгаш иштенип дааранырыңа өөредип эгелей бээр. А малды саап эгелээрде, алды-чеди харлыында өшкүрү саап эгелээр. Ынчангаш элээди кыс уруглар авазыңа дузалажып, ажылын чийгедип, ооң орнун солуй бээр турган. Ол ышкак адалар база ажилдаарда оолдарын эдертип аар, оларны бодунга дузалаштырып тургаш, ажилга өөредир.

Бурунгу тыва өг-бүлелериниң база бир онзагай чүүлү — өг-бүле кижизидилгези бооп турган. «Оол уруг отка-көске дүшпөс болза, омакшылдыгы эки, кыс уруг аксы чыдый бербес болза, артык сөс чогу эки» деп үлегер домак бар. Ооң кол утказы: оол уруг эрес-дидим чоруур болза эки, кыс уруг хол-меге таралды, хөй чугаа, сөс чок болза дээн.

Амгы, бо үениң анык салгалыңа тыва чоннун хүндүлүг бурунгуларының чаагай чаңчылдарын өөредип, ол чаңчылдарны болгаш сагылга-чурумнарны дедир эгидер дээш, ооң эки талалары аныктар ортузунга негтередир сорулга-биле бо чүүлдү бижидим.

Аваа МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

АРГА-АРЫГНЫ КЫМ КАМГАЛААРЫЛ?

Бистиң республиканың девискээринин 47 хуузу арга-арыг ээлеп турар. Ынчалза-даа бистер боттарывыстың оваарымча чогувустан чылдың-на муң-муң гектар аргавысты өрттедип-ле турар болзувусса, арга-арыывыстан келир үениң салгалынга чүңү арттырар бис. «Өлден артар, өрттен артпас» деп тыва улустуң үлегер чугаазы бар болгай.

Өрттүн кывар айылы бедик-даа болза, ол боду кыва бербес. Болуп турар өрттөргүн 90-92 хуузу кижилерин бургузундан болуп турар, чүгле 8-10 хуузу чаңнык дүшкенинден. Эрткен чылын бистиң республиканың девискээринге 297 арга-арыг өрттери 12736 гектарга болган, 797 дөрбөлчин метр ажылгал ыяш өрттенген, ниитизи-биле 10,9 млн.рубльдин когаралын чедирген. Бо чылын бир дугаар өрт Балгазын заказнигинин хадыларынга болган, 75 гектар хадылыг арга өрттенген. Эрткен чылдың бо үезинде республика девискээринге 90 өрттер болуп, 9693,7 гектар арга-арыг өрттенген болза, бо чылдың май 12-нин медээзи-биле алырга, 168 арга-арыг өрттери 36935,7 гектар черлерге болган. Ооң иштинде 127 өрттерни арга-арыг ажыл-агыйының ажылдакчылары база тус черниң чурттакчыларының киржилгези-биле өжүрген, ам-даа 32 өрттер хып турар хевээр.

Эң улуг өрттер Танды кожунунун Балгазынның девискээринде болуп турар. Ында 3945 гектар арга-арыг өрттенген. Танды, Каа-Хем, Улуг-Хем болгаш Тожу кожуннарның девискээринде хөй өрттер болуп турар.

Болуп турар өрттер бойдуска, республиканың арга-арыг ажыл-агыйынга, ооң саң-хөө байдалынга улуг когаралды чедирип турар. Чүгле апрель айның эгезинден май айның эгезинге чедир республика

девискээринге болган өрттерни өжүреринге арга-арыг ажыл-агыйлары 2 млн. рубльди чарыгдан. Арга-арыг дээрге бойдустан эгээртинмес кол байлаа, ол дээрге арыг агаар, агым суглар, катчимис, тооруктуң ораны, аң-менниң турлаа-дыр. Бистер бойдуска кам-хайыра чок болуп, чылдың-на өрттедип-ле турар болзувусса, каас, чараш бойдустан чүү артар боор.

Республиканың бүгү чурттакчы чонунун болгаш аалчыларның кичээнгеинге!

Кажан арга-арыгга чоруп тургаш, от-биле оваарымчалыг болунар! Одагланган одаарны эки өжүрүп, тырткан таакпынарны, одунарны кайы хамаанчок октаваңар.

Бир эвес арга-арыг, хову өрттенип турар болза, ону өжүрерингем хемчээп алыңар. Өжүрүп шыдавас болзунарза, чоогундарга турар арга-арыг ажыл-агыйыңче азы тус черниң чагырга черинче, иштики херектер килдизинче дыннадыңар.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринин, малчынарның, араатарның кичээнгеинге!

Хову-шөлдерде эрткен чылгы саваңны өрттедирин шуут хоруп турар. Тайгада кургаг мыйыс чыып, аңнап, дүшкен тоорук чыып чоруп турар кижилер көвүдээн. Ол кижилерниң холунда тайгаже чоруунун чөпшээрел бижин арга-арыг ажыл-агыйындан албаан болуп турар. Ындыг кижилер чайлаш чок торгаалга онаажыр апаар. Чөпшээрел бижик кылдыртып алырын утпаңар.

Арга-арыгны өрттен камгалаары — кижик бүрүзүнүн ыдыктыг хүлээлгези.

Борис НУРЗАТ,

ТР-ниң Бойдус курлавырларының талазы-биле күркөмитеттин ажылдакчызы.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

2002 чылда Россия Федерациязының болгаш даштыкы чурттарның дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринге Тыва Республикадан өөренип баар өөреникчилерни тускай хүлээп алырын болгаш эрттирерин организаастаар талазы-биле саналдарыңарны киреринерни школалар удурткучуларындан, школалар доозукчуларының ада-илеринден дилеп тур бис.

Айтырар чери: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу 32, 205 кабинет. Эртең болгаш өөредилге черлеринин херектеринин талазы-биле күрүне комитеди.

ЧАЛАП ТУР

Тыва Республиканың Суд департаментизинин эргелели Россияның Томск хоорайда эрге-хоойлу академиязының филиалыга өөренир күзелдиглерни чалап тур. Өөредилге коммерция езугаар болур.

Айтырар телефону: 5-19-83.

Библия очулгазының институту силерниң кичээнгеингерге тыва дылга үнген чаа номнарны саналдап тур:

ЧАА ДУГУРЖУЛГА-ЧАГЫГ (НОВЫЙ ЗАВЕТ)

БИБЛИЯДАН ЧУРУКТАРЛЫГ ЧУГААЛАР (ИЛЛЮСТРИРОВАННЫЕ РАССКАЗЫ ИЗ БИБЛИИ)

Үстүнде айтырар номнарны "Саян" Садыг бажыңның 1-ги каадындан, "Канцтовары" килдистен, а ол ышкаш Кызылдың христиан чүдүлге бажыңнарындан садып ал болур.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Розалия Спартаковна ДОЛЗАТТЫҢ адынга Терлиг-Хая ортумак школазының 1991 чылдың июнь 16-да тывысканы № 095609 аттестады читкенин барымдаалааш, **ону күш чок деп санаар.**

Шагдыр-оол Сүрүң-оолович КУУЛАР

Тываның ат-сурагылыг мөгези Шагдыр-оол Сүрүң-оолович Куулар үр эвес аарааш, 2002 чылдың май 12-де хенертен мөчээн.

Шагдыр-оол Сүрүң-оолович Куулар 1938 чылдың май 15-те Өвүр кожунунун Дус-Дагга төрүттүнген. Кызылга чолаачы мергежилин шингээди алгаш, Өвүрнүн «Торгалыг» совхозка 30 чыл иштинде чолаачылап ажылдаан. Чолаачы ажылындан аңгыда чылгычылап, малчынап, улус ажыл-агыйынга улуг үлүг-хуузу кириген, чонунга буюнун чедирип чораан. Ооң уйгу-чыдын чок, кызымаккай ажыл-ижи хөй санныг мактал-шаңнал-биле, «Куш-ажылдың хоочуну» хүндүлүг ат-биле демдеглеттинген.

Водунун үезинде Тываның эң шыгырак мөгелеринин бирээзи бооп чорааш, Шагдыр-оол Сүрүң-оолович чуртталгага, ажыл-ишке, спортка болгаш улус чонга кижизиг болгаш харысалгалыг хамаарылгазы, аажы-чаңы-биле кижилерге үлегер бооп, тыва чонун хүндүткенин чедип алган.

Шагдыр-оол Сүрүң-оолович Куулар эртең-билитге чедирип, төлөптиг кижилер кылдыр өстүрүп, кижизидип кааны үш ажы-төлүнүн, сес уйнуктарының ынак ачазы, кырган-ачазы.

Шагдыр-оол Сүрүң-оолович Кууларның чырык ады болгаш ову-кевири ооң ажы-төлүнүн, төрелдеринин, эш-өөрүнүн сагыш-сеткилинге кезээ мөңгөдө өшпес херел бооп артар. **Ажы-төлү, төрелдери.**

Тываның Ном үндүрер черинин улуг редактору, чогаалчы Николай Шагдыр-оолович Кууларга ооң ачазы, республиканың хоочун мөгези

Шагдыр-оол Сүрүң-оолович КУУЛАРНЫҢ

үр эвес аарааш, элекке мөчээни-биле ханы кажыдалды Ном үндүрер черниң, Тываның Чогаалчылар эвилелинин коллективтери илередип тур.

ОГОРОДЧУНУҢ

КАРТОФЕЛЬ

Кижинин организмнин витаминер болгаш минералдыг дустар-биле хандыраарыга картофель болгаш ногаалар канчаар-даа аажок улуг ролдуг. Амгы үеде чамдык ногаа культураларын аарыг тывылдырар микроорганизмнерни чок кылыр фитонцидтер дээр онзагай бүдүмелдерлиг деп тодараткан. Ындыгларга согуна, редька, чеснок, хрен хамааржыр. Ол бүгү чүңү чугаалап турарыл дээрге, чаа ногаа болгаш картофель чурттакчы чонунун чеминге бүгү назыда болгаш бүдүн чылдың дургузунда, хүннүн-не кирген турар ужурулуг.

Сөөлгү үеде амыдыралдан алгаш көөрге, хоорайларда чурттакчы чонун болгаш кожуннарда өг-өреге бүрүзүн ногааларны болгаш картофельди хөйүн өстүрерин негеп турар. Ол ышкаш картофель мал ажылынга, ылангыя ооң дүрген өзүген адыры — хаван ажылынга эргежок чугула чөм деп санадып келген.

Бистиң республикада картофель дүжүдүнү куду болуп турары ону өстүреринин агротехниказының чыдып калганы, үрезин ажыл-агыйының сандаргайы, бүдүрүлге ажыл-чорудулгаларын, ылангыя ажаалды коштак механизастааны, шыгжамыр-складтарның чок болуп турары-биле тайылбырлаттынар. Механизастаатынган комплекстиң звеноларны болгаш бригадаларны тургузары, мурнакчы көдээ ажыл-агый техниказы-биле хандыратынган, специализастаатынган ажыл-агыйларга картофельди мөөң-

нээри кичээнгеинин төвүнге турар ужурулуг.

Картофельди ногаа, мал чеми болгаш тараа культуралары ээлчештирип тарыыр черлерге олуртур. Үрезин өстүрер участкарны сугаттыг болгаш чавыс черлерге кылыр. Картофель, ногаа болгаш тараа культуралары, кукуруза, мал чеми дазыл-чемиштилелер, хөй чылдыг сигеннер тарып турган черлерге болгаш эки болбаазыраттынган, чымчадып каан кур черге эки үнер.

Картофель чик хөзүңгө — элезиннелчек болгаш дой-довурактыг, кара хөзүңнүг черлерге эң-не тааржыр. Картофель тарыыр черни чемишчидери албан, чүге дизе ол чемишчидилгеге негелделиг болгаш чемишчидерге бедик дүжүттү бээр культураның бирээзи. Картофель тарыыр черге, бир-ле дугаарында, органиктиг чемишчидилгелерни: өдөкти, хөзүңнүн физиктиг шынарын экижидер, өдөк-довурак холумактыг компостуну төккен турар ужурулуг.

Эң-не бедик дүжүттү хоолулуг чүүлдеринин шуптузун — минералдыг чемишчидилге биле өдөкти, эң ылангыя N.P.K. деп чемишчидилгениң бүгү элементтерин хөзүңнүг киирип тургаш чедип ап турар. Бүгү таварылгаларда фосфорлуг болгаш калийлиг чемишчидилгелерни өдөктин азы компостунуң кырынче чажып тургаш, хары угда төгер. Азоттуг чемишчидилгени өдөкти базаара андырып каапканының соонда, олуртурунун мурнунда төгер. Көдээ ажыл-агый машиналары көвүдөп турары-биле кады чемишчидилгени чөп ажылгаар сорулга-биле картофель тарып турар черге чемишчидилгени кезектеп киирери чугула. Эртемшинчилел албан черлеринин сөөлгү шинчилел ажылдары картофель чемишчидилгелерин кезектеп болгаш каат-каат кылдыр чажып ажылгаарының улуг ажыктыын болгаш хөй чемишчидилге хереглөвейн, бедик дүжүттү ап болурун херек кырында көргүскен.

Үрезинни белеткээри болгаш картофельди олуртуру

Картофельдин сорттарын шын шилип алгаш, агротехниктиг чурум езугаар өстүрерге, ооң дүжүдү 20-25 хуу өзөр. Картофельдин олуртур үрезинери чүгле сорттуг болурундан аңгыда, бедик дүжүттү бээр шынарлыг болуру, чок болза, кадык картофельди хөйүнү бээри чугула. Чаңгыс ол-ла ажыл-агыйга өстүрүп турган картофельдин кандыг-даа сорттары чыл келген тудум-на баксырап турар, янзы-бүрү аарыларга алзыр: саргарар, дүдүүр болгаш оон-даа еске хевирлерлиг апаар.

Шыгжагга кыштаан үрезинниң аарыг, үүрмек болгаш улуг картофельдерин ылгап кааптары чугула. Үрезин-картофельди шыгжагдан үндүргөш, тарыыр мурнунда 10-15 хонук бурунгаар салгынга кургадыр азы ыжык черге оваалай төп алыр. Эрте быжар картофельди олуртур бетинде 30-40 хонук бурунгаар каракчыгаштары сынталып, өзүп эгелээри-биле чырык, чылыг, агаарлыг черге төп каар. Үрезин четпейн баар таварылгада, хемчээли улуг картофельдерни тарыыр бетинде, ийи-бир хонук бурунгаар кезип алгаш олуртур апаар. Картофельдин скескен чартыгынга-ла 2-3-тен эвээш эвес карактар турар кылдыр кезер. Ону узун дилиндек кылбас, тарып олуртурун май 5-тен эгелээш, майның 20-ге чедир чорудар.

Орайтадып тарыырга, картофельдин дүжүдү куду болур. Картофельди тарып олуртурунун ортумак хемчээли бир гектарга 2,5 тонна, үрезин участкарынга болгаш эрте быжар картофельди сырый олуртурда, ооң хемчээлин 3 тонна чедир улгаттырары негеттинер. Хөмеринин ханызы 10-12 см. Эрте быжар картофельдин үрезинин колдуунда баш бурунгаар өстүрүп алгаш олуртур. Эрте быжар картофельди майның бирги он хонунда олуртуп кааптар болганда, ооң хөзүңнүн эрте хуусаада белеткеп алыр.

Чимисмаа МОНГУШ.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективни.

Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар Күстүгүр САТ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, А. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз — 3-39-15, көдээ ажыл-агый килдиз — 1-03-90, культура болгаш өөредилге килдиз — 1-03-88, чагаа килдиз — 1-03-87, үлетпүр болгаш медээлер килдизтери — 3-34-98, компьютер өрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16; Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солунну "Шын" солун редакциязының компьютер төвүнге өрзөн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 6776. Чагыг 51.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлатга болгаш массалыг информация чепсектеринин талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүртүкелениң Тыва девискээр эргелелинге бүртүктеттинген.

Бүртүктеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлатга болгаш информация күркөмитетинин типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш еске-даа фактылары, дыннадылары дээш авторлар боттары харышпаар.